

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”

ФАКУЛТЕТ ПО СЛАВЯНСКИ ФИЛОЛОГИИ

МАГИСТЪРСКА ПРОГРАМА „ПРЕВОДАЧ-РЕДАКТОР”

МАГИСТЪРСКА ТЕЗА

на тема:

Жените бунтарки в историята.

Превод и анализ на историческия роман „Ангелът на Варшава“

в контекста на Втората световна война

ИЗГОТВИЛ:

Мария Люцканова

Факултетен номер:

6SL3600252

НАУЧЕН РЪКОВОДИТЕЛ:

Проф. Амелия Личева

РЕЦЕНЗЕНТ:

Мирела Иванова

София,

2025

Съдържание

Превод на романа „Ангелът на Варшава“	3
Анализ на превода	54
Увод	55
1. За авторката	55
2. Как се спрях на „Der Engel von Warschau“?.....	55
3. Предизвикателството на превеждаш за Холокоста	56
4. Ирена Зендлер, или какво е да се опълчиш на нацизма?	57
Изложение.....	60
1. Реалии.....	60
1.1. Битови реалии	61
1.2. Обществени и исторически реалии.....	62
2. Имена на градове, паркове, булеварди, улици	64
3. Лични имена	67
4. Бележка под линия	71
5. Други предизвикателства при превода.....	73
Заклучение и изводи	76
Библиография и източници	77

АНГЕЛЪТ НА ВАРШАВА

Леа Кампе

Глава 1

– Влез! – извика райхсминистър д-р Ханс Франк¹ и вдигна поглед от бюрото в берлинския си кабинет.

Влезе млад СА войник². На пръв поглед Лудвиг Фишер³ със силното си тяло и пълничко лице създаваше впечатление на добродушно фермерско момче, но в малките му очи се криеше нещо коварно.

– Влезте, влезте – дружелюбно подкани Франк. – Коняк? Бренди? Или предпочитате шнапс?

Фишер повдигна учудено вежди. Франк се засмя:

– Днешната ни среща е от приятно естество. Защо не седнем? – Той се приближи до ниската масичка с чаши и бутилки и си наля питие, преди да потъне на дивана и да предложи на Фишер да седне в креслото отсреща. След това хвърли бърз поглед към дядовия паркетен часовник. – Време е. Както току-що научих, нашият СС-оберщурмбанфюрер⁴ Науйокс⁵ е получил паролата в шестнайсет часа – ухили се той. – „Баба почина“. Кой ли я е измислил? Е, във всеки случай след няколко часа Науйокс и хората му ще нападнат собствената ни радиостанция в Глайвиц⁶, маскирани като полски бунтовници. Невероятна провокация, която ние, германците, разбира се, не можем да приемем, поради което сме принудени да обявим война на поляците. Предполагам, че нападението ще се извърши в ранните часове на сутринта.

Лудвиг Фишер се засмя:

– Разбира се, поляците разчитат на нас. За нула време събраха няколко войскови подразделения на границата. Всичко много тайно, за да не се чувстваме провокирани. И всъщност вярват, че не бихме забелязали.

¹ Д-р Ханс Франк – райхсминистър на правосъдието в Третия райх и генерал-губернатор на окупирана Полша през Втората световна война. По време на Нюрнбергските процеси е осъден на смърт и е екзекутиран. – Б. пр.

² СА войник (разг. щурмовак) – войници, наричани още „кафявите ризи“, част от Sturmabteilung (т.нар. щурмови отряди). – Б. пр.

³ Лудвиг Фишер – нацистки политик. След Втората световна война е екзекутиран за военни престъпления. – Б. пр.

⁴ Оберщурмбанфюрер – военно звание на СС в Нацистка Германия, еквивалент на подполковник. Терминът е въведен, за да се различава от военната структура на Вермахта. – Б. пр.

⁵ Алфред Хелмут Науйокс – офицер от СС, който води нападението в Глайвиц. Това дава началото на Втората световна война. – Б. пр.

⁶ Глайвиц – град в днешна Полша. Градът е известен с т.нар. Глайвицки инцидент, който дава повод за избухването на Втората световна война. – Б. пр.

– О, да, дори се говори, че имали конни войски. Кончета, Фишер, кончета. Какво си мислите, че ще си кажат, когато се изправят срещу нашите танкове? Надявам се момчетата ни да не предизвикат кървава баня сред горките животни.

Той отново се ухили и постави ръка на облегалката на дивана.

– Няма да имат време за това – отвърна Лудвиг Фишер. – Всички сме наясно, че целият този фарс ще продължи най-много няколко седмици. Най-късно до края на септември Полша ще е в джоба ни, а Варшава ще е наша.

– Това е правилното отношение, Фишер! – извика Франк, като се наведе малко напред. Широкото му чело с високо олияващи участъци над слепоочията блестеше на залязващото следобедно слънце. Гладката кожа на дивана светеше в червеникавокафяво, подобно на все още недокоснатото бренди в ръката му. – И точно затова ви повиках да дойдете. – Той направи кратка пауза. – Вижте, назначен съм за генерал-губернатор на новосъздаденото генералгубернаторство в Полша. А за град Варшава ми трябва особено надежден човек – той погледна Фишер съсредоточено. – Сетих се за вас. Какво мислите? Губернатор на Варшава? Е, как ви звучи?

– За мен ще бъде чест, д-р Франк.

Той кимна замислено.

– Чест за всеки, на когото се полага чест. За ваша официална резиденция се спряхме на двореца „Брюл“. На площад „Пилсудски“⁷, който ще преименуваме на площад „Адолф Хитлер“. Можете да живеете във вила в благородното предградие „Констанчин“, което задължително трябва да избегнем по време на въздушните нападения – Той вдигна чашата си. Фишер направи същото. – За Варшава, новия германски град и неговия губернатор. Наздраве!

Глава 2

В коридора отвън една от вратите се отвори и тихо се върна обратно в ключалката. Ирена чу бързи, леки стъпки. Погледна часовника и се усмихна. Шестнайсет и трийсет. Можеше да си настрои часовника по Елена. Всички във Варшавската служба за социално

⁷ Йозеф Пилсудски – полски военен и политик. – Б. пр.

подпомагане знаеха, че тя редовно си тръгва от работа половин час по-рано, но самата Елена беше твърдо убедена, че никой не забелязва ежедневното ѝ бягство от канцеларията.

Ирена се облегна на стола си и притвори очи, когато вратата към стълбището в коридора се затвори с трясък. Отвън влетяха шум от двигател, стъпките и ярките гласове на две жени. По калдъръмения паваж се приближи впрегнат файтон. Кочияшът нададе протяжно изсвирване. Но изведнъж на преден план друг шум си проправи път. Една дебела муха бръмчеше и непрекъснато се удряше в предното стъкло. Ирена отвори очи. За момент наблюдава насекомото, което се опитваше да пробие невидимата бариера със силата на волята си, след това Ирена се изправи и отвори прозореца.

Върна се на бюрото си, довърши последния доклад за деня и прегледа написаното. Всичко изглеждаше изключително подредено. Нищо не я приканваше да се вгледа по-отблизо. Но тъй като вече не извършваше дребните фактологични поправки сама, а заедно с колежката си Ирка Шулц, тя и без друго се почувства още по-уверена. Във всеки случай не изпита угризения. Това, което правеше, беше правилно, защото преди няколко години полското правителство значително ограничи социалните помощи за еврейските си съграждани и постави хиляди безсмислени условия към тях, което засегна по-бедните семейства. Оттогава насам Ирена редовно допускаше малки грешки при обработката на случаите. Понякога на хартия детето беше с няколко месеца по-малко, за да може семейството, което така или иначе вече живееше на прага на бедността, да продължи да получава помощи. В други случаи, като този днес, жилищната площ намаляваше. „Всъщност това дори не е лъжа“, помисли си Ирена. Посещението ѝ в дома на Геремекови днес следобед я потисна. На пръв поглед шестчленното семейство уж живееше в две стаи, но всъщност пресметливият хазяин просто беше поставил дървена преграда. Ирена се почувства длъжна да поправи тази илюзия във формуляра, което означаваше, че семейството отново ще има право на месечна помощ.

Тя извади листа от пишещата машина и го остави при останалите. Отвън часовникът на близката църковна кула удари пет. Беше известно, че Ирена оставаше, докато не свърши и последната си задача. Но днес тя щеше да приключи навреме. Приятелка от работа искаше да отпразнува рождения си ден с пикник в парка.

Навън я връхлетя знойна жега. Прибра чантата и пакета с тортата в кошницата на велосипеда и потегли. Ogród Saski, Саксонската градина⁸, беше великолепен парк от XVIII век, само на един хвърлей от работното ѝ място на улица „Злота“. Ирена въртеше педалите, докато вятърът рошеше дългата ѝ до раменете руса коса. По оживената алея „Емилия Платер“⁹ трябваше да кара по калдъръмения паваж, като се опитваше да задържи стабилен пакета с тортата с лявата си ръка. Майка ѝ настоя да изпече бабка¹⁰, но Ирена не пожела да занесе сладкиш под формата на трохи.

Тя бързо заобиколи един файтон, който внезапно спря пред нея, и малко след това зави с велосипеда си през широко отворената от ковано желязо порта на парка. През короните на високите липи и букове проникваше топла следобедна светлина. Децата бяха излезли с майките и гувернантките си, а по тревните площи бяха насядали малки групи приятели и няколко усамотени двойки. Колкото по-дълбоко навлизаше Ирена в зеленината, толкова повече се отдалечаваше градският шум. Вместо него се чуваха птичи песни и жужене на пчели, а вятърът караше листата на старите дървета да шумолят. Изведнъж Ирена зърна на тревата пред себе си ръкомахащи ръце. Нейната автоматично се вдигна нагоре.

– Най-накрая! – рожденичката се втурна към нея, докато Ирена все още опираше велосипеда си на едно дърво, а след това изпитателно я задържа пред себе си.

– Че пак ще си се виждаме – допълни рожденичката полуукорително.

Срещаха се твърде рядко, откакто преди няколко месеца уволниха Ева Рехтман от Службата за социално подпомагане заради еврейските ѝ корени. На Ирена ѝ липсваше непоклатимият оптимизъм на приятелката ѝ.

– Трябва да се погрижите за себе си, госпожице „много съм заета“ – отвърна Ева остроумно.

Тя се откъсна от Ирена, прокара ръце през светлата си коса и се насочи към пакета с торта.

– Хм, бабка!

Ирена се засмя и поздрави останалите. Повечето от тях, включително Ирка Шулц, Яга Пьотровска и Янка Грабовска, също като Ирена работеха в Службата за социално

⁸ Саксонската градина (пол. Ogród Saski) – парк във Варшава. – Б. пр.

⁹ Емилия Платер – полска революционерка.

¹⁰ Бабка – вид сладкиш, подобен на нашия козунак, възникнал в еврейските общности в Полша и Украйна. – Б. пр.

подпомагане в града. От друга страна, Ала Голаб-Грюнберг, която беше еврейка като Ева, работеше в еврейската болница.

Върху шарената карирано пикник одеяло имаше чинии и купички със сандвичи. Янка беше донесла домашна лимонада. Ева постави бабката на Ирена в средата.

– Надявам се, че не си я опекла ти, а майка ти – дяволито добави Ева, като слагаше червени свещи в сладкиша.

– Не е нужно да го казваш толкова убедително – оплака се Ирена. Но не беше ядосана на Ева, защото наистина не беше добра в готвенето и печенето.

– Но ти имаш други силни страни! – Яга, която седеше до нея, я целуна по бузата и когато Ева запали свещите, те изпяха „Sto lat“, полската песен за рожден ден, която Ева си пожела за „сто години“.

Пешеходците при настланите с камъчета пътеки се обръщаха и им се усмихваха. Но щом Ева духна свещите и раздаде парчетата сладкиш, настъпи тишина.

– Почти се чувствам виновна, че седим тук и празнуваме рождения ми ден сякаш всичко е наред – обясни накрая Ева.

– Кога, ако не сега? – сухо отвърна Янка. – Ако Германия наистина нападне Полша, известно време няма да можем да празнуваме.

– Мобилизираха Метек. Вчера го закарах на гарата – добави Ирена.

Отново настъпи мълчание. Напрежението между Германия и Полша беше осезаемо от седмици. Още през юли се появиха слухове, че Полша тихомълком мобилизира въоръжените си сили, но чак сега съпругът на Ирена беше пряко засегнат. Метек беше напълно миролюбив, земен семеен човек. Няколко години по-рано прие първата си работа в Познанския университет и разбира се, си направи извода, че Ирена ще го последва там. Но социалната работа и следването във Варшава бяха по-важни за нея. Едва тогава тя осъзна колко различни бяха двамата с Метек. Той беше напълно аполитичен човек, чиито мечти не надхвърляха пределите на професорското му място по класическа филология и малкото му семейство. Тя, от друга страна, искаше да бъде до другите, да прави планове с приятелите си в университета и в социалистическата партия, да създава по-добър свят. И откъде по-добре да започне, ако не сред бедните и онеправдани жители на Варшава?

Но въпреки че Метек и тя бяха разделени вече от години, а бракът им съществуваше само на хартия, той все още беше важен за нея. Той беше любовта ѝ от пясъчника –

приятелят, с когото всяка зима караха кънки по замръзналата Висла. А сега Метек трябваше да се бори срещу германците с нежните си ръце? Беше ѝ трудно да си го представи. Повече можеше да си представи Адам, бивш състудент в университета и неин най-добър приятел. Ирена неволно почувства топлина. Изведнъж изпита необходимост да говори за него, да разкаже на приятелите си, че и той е бил призован в армията. А защо не? Всички познаваха Адам, лудата глава с революционните идеи за нова, по-справедлива, но преди всичко свободна Полша. Адам, който поглъщаше всичко – от романтичните стихотворения до юридическите книжни томове, с когото често мечтаеха и си говореха до късно през нощта в някое кафене или под дърветата в парка. Но тя не отрони и дума и вместо това си взе второ парче бабка. Същото направи и Ирка. Когато ръцете им се докоснаха над чинията със сладкиша, погледите им се срещнаха.

– Всичко ще бъде наред – пророни Ирка. – Този път Англия и Франция няма да изоставят Полша, ще видите. Имаме твърдо обещание. Германците само трябва да дойдат. Удоволствието им ще бъде краткотрайно. И преди да се усетите, Метек и останалите ще се завърнат.

– Надявам се – отвърна Ала, но не звучеше убедена. – Ако ли не, предстоят ни лоши времена. За цяла Полша, но най-вече за Ева и мен, както и за другите полски евреи. Това, което германците правят с еврейските си сънародници в Германия, е достатъчно жестоко, но ако питаш мен, тук, далеч от дома, ще бъдат още по-брутални.

Ева посегна към ръката на Ала.

– Хайде, не бъди толкова песимистична сега. Освен това празнувам рождения си ден... искам да кажа, на теория, ако сте забравили. И така, кой иска да сменим темата?

Ирка и Янка вдигнаха ръце, смеейки се. Ала стисна ръката на Ева, но усмивката ѝ изглеждаше принудена.

Вече се беше стъмнило, когато тръгнаха да се прибират. Ирена обичаше дългите летни вечери, които ѝ даваха усещане за свобода. Срещи в парка, кафенета и сладоледаджийници. Дори днес по улиците се бяха стекли много хора. Всичко си беше същото, както винаги. Или пък не? Дали гласовете бяха по-силни? Дали смехът им не беше прекалено пронизителен? Дали колите се движеха по-бързо? Ирена не можеше да каже.

Когато се прибра вкъщи, паркира велосипеда си в двора и тихо отключи вратата на апартамента, който делеше с майка си. Вътре беше тъмно. Тя се заслуша в дишането на спящата си майка. Беше спокойно. Ирена си отдъхна. Майка ѝ имаше сърдечни проблеми и често дишаше тежко. Ирена влезе в кухнята, без да запали лампата, и отвори прозореца. Дали „Крупник“, домашно направеният меден ликьор, който Ирка донесе, или споменът за вчерашния ден ѝ пречеше да се почувства изморена.

От повечето прозорци на улица „Людвик“ все още се процеждаше светлина. Във всекидневната от другата страна на улицата Ирена съзря как Новакови седят около радиото. Мислите ѝ се насочиха към Метек. В заповедта му се споменаваше „тайна мобилизация“, но след като пристигнаха на гарата, разбраха, че единственото тайно нещо беше липсата на новини във вестниците и по радиото. С мъка си проправиха път до сградата на гарата и до коловоза на Метек. Изглежда бяха пристигнали всички варшавски младежи и за първи път Ирена изпита истински страх. Дали правителството криеше нещо от тях? Знаеше, че първоначално Полша е планирала пълна мобилизация, но Англия и Франция са били против. Хитлер не биваше да бъде провокиран излишно. На перона Ирена се оглежда за познати лица, или по-скоро за едно познато лице. Адам ѝ се обади предишния ден, за да ѝ каже, че и той е получил заповед да замине на герmano-полската граница. Трябваше да е някъде тук, но при такова бързане търсенето беше безнадеждно.

Сбогуването ѝ с Метек беше кратко. Войниците ги блъскаха от всички страни и за първи път обикновено красноречивият Метек не знаеше какво да каже. В крайна сметка Ирена сне тази задача от плещите му.

– Грижи се за себе си – прошепна тя и го целуна по бузата.

Метек само кимна за кратко и след това рязко се обърна, за да се промъкне в претъпкания вагон. Колко превъзбудени и изпълнени с енергия бяха младите мъже, които се надвесваха от всички прозорци на влака и крещяха силно на другите. Сякаш отиваха на почивка. Но може би в крайна сметка всичко наистина беше само наполовина толкова лошо? Със съюзници като Англия и Франция една евентуална война нямаше да отнеме много време.

Или това беше само илюзия и Адам, който виждаше нещата крайно ясно, беше прав?

– Не искат да го осъзнаем – беше казал той. – Но стаите в европейския ни дом се преразпределят със светкавична скорост, стените се събарят, а други се издигат.

Тя не знаеше какво да отговори.

Стенният часовник във всекидневната удари единайсет. Ирена затвори прозореца, легна на леглото и заспа.

Стаята зад очите ѝ се изпълни с висок, болезнен вой. Това беше рев, който се усилваше и стихваше. Тя се обърна на другата си страна, но не се събуди и звукът остана.

– Ирена! – Една ръка я докосна по рамото. – Ирена, събуди се най-накрая! – Тя отвори очи. Воят стана по-силен, по-застрашителен.

– Мамо, какво става?

– Сирени за въздушна тревога. Хайде, трябва да излезем от къщата.

Майка ѝ подаде халата, докато Ирена търсеше чехлите си. В кухнята хвърли поглед навън. От другата страна на улицата господин Новак седеше пред радиото, жена му го дърпаше за ръката, но той не ѝ обръщаше внимание. Майката на Ирена вече беше на стълбището. Дясната ѝ ръка стискаше парапета, докато с несигурни стъпки поставяше единия крак пред другия. Ирена я сграбчи здраво за ръката отзад и я поведе надолу по стълбите възможно най-бързо. Вратата към двора беше отворена, беше пълно с хора. Защо не бяха в мазето?

Едва сега Ирена осъзна, че единственият звук идва от сирените за въздушна тревога. Иначе цареше пълна тишина. Докато помагаше на майка си да излезе на двора, тя се ослушваше за звук от двигатели, снаряди. Нищо. Събралите се в двора обитатели наблюдаваха мълчаливо новодошлите. Изглеждаха невярващи, дезориентирани. Косите им бяха разрошени от съня, уморените им очи гледаха въпросително. По-късно Ирена нямаше да може да каже колко време са стояли така. Млечната утринна светлина започна да свети в златисто над двора. След това сирените за въздушна тревога спряха. В продължение на няколко секунди цареше мъртва тишина. През групата се разнесе шепот и изведнъж всички заговориха един през друг.

– Край на тревогата, прибирайте се по домовете си! Край на тревогата...

Призивът от мегафона пред портата на двора дойде от нищото и ставаше все по-тих, колкото повече колата се отдалечаваше. Всички като стадо овце започнаха да се движат. Ирена помогна на майка си да се изкачи по стълбите към втория етаж. След това изтича до

радиото. „Като всички останали“, помисли си тя, докато въртеше копчето. Нямахше нужда да търси. Всички станции излъчваха едно и също съобщение. Преди часове германците бяха започнали офанзива от север, юг и запад. Военновъздушните сили бяха прелетели над границата незабелязано и бяха бомбардирани граничните райони. В същото време бяха навлезли пехотни дивизии, придружени от танкове. Гласът от новините допълни, че полските войскове подразделения трябва да се прегрупираат, каквото и да означаваше това.

– Варшава е в безопасност – заяви гласът по радиото. – Запазете спокойствие! Всички членове на правителството, всички градски служители са призвани да отидат на работните си места.

Ирена се втурна в стаята си, за да се облече, докато радиостанцията в съседната стая непрекъснато повтаряше едно и също.

– Къде отиваш? – извика майка ѝ, когато малко по-късно нахлу в кухнята.

– На работа, чу го!

Майка ѝ я сграбчи за ръката.

– Седем часът е. Седни и изпий кафето си. Службата дори още не е отворила.

Без да обели и дума, Ирена се остави да я бутнат на кухненския стол. Мислите ѝ се въртяха около Метек и Адам. Добре ли бяха? Дали полковете им вече са участвали в бойни действия? Мислите ѝ за Адам се смесиха с горчицина. Той учеше право, издържало изпитите си с отличие и искаше да стане адвокат. Но антисемитските настроения от последните години намалиха перспективите му за кариера.

– Когато става въпрос да ме назначат като адвокат, аз съм евреин и съм нежелан. Но ако се стигне до това да ме изпратят на фронта, изведнъж отново съм достатъчно поляк – иронично отбеляза той при последния им телефонен разговор.

Тя беше изтръгната от мислите си, когато майка ѝ постави пред нея кафеарката, като добави хляб, масло и мармалад.

– Яж – беше всичко, което пророни тя. Тонът ѝ не търпеше възражения.

Ирена започна механично да маже филия хляб. Беше благодарна на майка си, че не се опита да я заговори. Набързо изяде филията и изпи кафето. След това скочи, целуна майка си по челото и се затича надолу към стълбището, като вземаше по две стъпала наведнъж.

Ако Ирена беше очаквала да открие безлюдни улици, то тя се беше излъгала. Сякаш цяла Варшава беше станала на крака и всички бързаха. Мъже на велосипеди, жени, които влачат децата след себе си. Трамваите бяха претъпкани. Въпреки ранния час магазините бяха отворени, а жените пълнеха пазарските си чанти с месо, зеленчуци и хляб. Това, което придаваше зловещ привкус на забързаното ежедневие, беше тишината. Никой не отронваше и дума. С изключение на няколко хленчеци деца се чуваха само звуците, идващи от трамвая, колите и файтоните. Ирена започна да върти педалите.

Още докато изкачваше стълбите на Службата за социално подпомагане, до нея достигнаха развълнувани гласове. Коридорът беше пълен с хора, които крещяха на служителите или отпращаха исканията си към присъстващите. Едва пристигнала, около Ирена вече се беше образувала тълпа от хора.

– Момент! Един по един! – извика тя, докато отчаяно си мъчеше да си проправи път до бюрото си.

Изведнъж една ръка я сграбчи за ръката и я избута към вратата. Озадачената тълпа застана неподвижна. Ирка Шулц затвори вратата на кабинета зад тях и завъртя ключа в ключалката.

– Ох – беше единственото, което промълви тя, и се отпусна на стола за посетители.

Ирена почти се разсмя на глас. Ирка беше началник на отдела и отдаваше голямо значение на професионално елегантния си външен вид. А в момента блузата ѝ висеше от панталона, а възелът на тънката ѝ вратовръзка се беше разхлабил. С разрошената си руса коса изглеждаше така, сякаш е прекарала нощта в джаз клуб.

Ирена потисна забележката си и вместо това кимна към коридора.

– Какво се случва тук?

Ирка завъртя очи.

– Какво ли? Всички искат месечните си надбавки. Парите си, купоните за храна и кухните за супа. Страхуват се, че скоро няма да остане нищо. Мнозина искат да напуснат града. Страхуват се от въздушни нападения. И не всички колеги са дошли на работа днес.

Ирена седна зад бюрото си.

– Какво ще кажеш да използваш авторитета си и да се погрижиш за реда отвън? Просто се опитай да изпращаш хората един по един.

Ирка покорно кимна. Тя се наслади още няколко секунди на тишината и спокойствието в кабинета на Ирена, след това отключи вратата и се хвърли в суматохата. Ирена работеше вече цял час и тъкмо се чудеше дали ще успее да си вземе кафе от кухнята на канцеларията, когато сирените за въздушна тревога отново започнаха да вият. Веднага се чуха дузина крака, които забързаха по коридора към изхода. Ирена също излезе от кабинета, когато вратата от другата страна на коридора се отвори. Вместо поздрав Ян Добрачински¹¹, началникът на Службата за социално подпомагане, само посочи към стълбището.

– Кой знае, може би това отново е само предупреждение като тази сутрин – добави той, докато бързаха надолу по стълбите.

Отвън се чуваше неясно бучене. Изведнъж Ирена спря, но онези, които я бутеха отзад, я тласнаха напред. Бученето се превърна в рев. Когато въздухът започна да вибрира, Ирена усети как в нея се надига паника. Тъкмо стигна до мазето, когато първата детонация разтърси стените на сградата. Ударна вълна премина през тялото ѝ и изтласка въздуха от дробовете ѝ, ушите ѝ се заглъхнаха, бетонният прах се стичаше от тавана като брашно.

През следващия половин час същата тази последователност се повтаряше отново и отново: бучене, което се превръщаше във все по-силен рев, след това детонация, преди шумът отново да заглъхне. Всеки път, когато наблизко удряше бомба, светлината угасваше за няколко секунди. Ирена искаше да изкрещи, но се овладя, както направиха и останалите.

Най-накрая се сложи край на тревогата и всички се стекоха на улицата. Ирена се закашля, докато вдишваше сиво-кафявия въздух, а димът и прахът от отломки се утаяваха в дробовете ѝ. Сградите на улица „Злата“ бяха непокътнати, но малко по-нататък в небето се издигаха колони от черен дим, а от всички посоки долиташе пронизителният звук на сирените.

Една ръка докосна рамото ѝ и Ирена се обърна.

– Яга!

Тя импулсивно прегърна своята приятелка и колежка.

– Идвате ли? – Ян Добрачински беше спрял до тях.

Той беше висок и едър мъж, но сега изглеждаше така, сякаш се е смалил, а тъмната му коса, обикновено здраво загладена назад, беше побеляла от бетонния прах и напълно

¹¹ Ян Добрачински – по време на Втората световна война помага на активистите на „Жегота“, Съвета за помощ на евреите. – Б. пр.

разрошена. Яга, секретарката му, се освободи от прегръдката на Ирена и първа последва началника си.

Когато всички колеги се събраха в кабинета на Ян Добрачински, той мълчаливо погледна служителите си. Беше човек, на когото рядко липсваха думи, но в този момент беше онемял. С неспокойно движение се опита се да отметне разпуснатите кичури коса, но се спря, когато усети белия прах върху главата си. Ирена почти го съжали. Той беше свестен началник, който си вършеше работата добре. Това нямаше как да не разтърси Ирена, дори когато той не ѝ симпатизираше. Тя беше убедена социалдемократка, докато Добрачински беше член на Консервативната национална партия – а той не криеше, че не цени особено евреите. Хубавото при него беше, че позволяваше на служителите си да действат на собствена отговорност. А това даваше на Ирена свободата, от която се нуждаеше, за да прави нещата по свой начин.

Добрачински взе думата.

– Наред с други неща, госпожа Зендлер отговаря за кухните за супа в града. – Направи кратка пауза и се обърна към нея. – Не е нужно да ви казвам, че през следващите дни и седмици можем да очакваме истински наплив. Само при това първо нападение днес много хора са загубили домовете си. Трябва да очакваме и бегълци от съседните региони. Хора, които трябва да настаним и за които да се погрижим – Той направи пауза и след това продължи. – Сега искам да се приберете по домовете при семействата си и да видите какво се случва. Когато се срещнем отново, бих искал да чуя предложения как да се справим с наплива. – Огледа се наоколо. Всички бяха със сериозни изражения. – Бъдете предпазливи! Нужни сте тук! Всеки един от вас, и то повече от всякога!

Глава 3

Думите отекваха в съзнанието на Ирена, докато скоро след това се прибираше у дома през променения град. Варшава с пъстроцветните си къщи и безброй кафенета – живееше тук от много години, познаваше всяка улица, всеки площад. А сега този град лежеше пред нея като тежко дишащо, ранено животно – объркано и безпомощно. Една линейка я задмина с такава скорост, че велосипедът ѝ се разклати.

Ирена зави в една странична уличка и внезапно спря. Пред нея зееше дълбок кратер. Четириетажната къща зад нея беше напукана по цялата си дължина. Разпръснати парчета мебели стояха върху полусрутените подове. Мъже копаеха през отломките с лопати и голи ръце, за да открият обитателите. В една от стаите, някога кухня, на закачалката все още висяха плетени на една кука кърпи за хващане на горещи съдове. От тавана висеше лампа, чийто капак беше с извезани цветя.

Ирена извърна поглед и се върна на главната улица. Пред площад „Дашински“¹² стояха два трамвая, застинали малко преди спирките си, защото части от електрическата мрежа вече не работеха. На Ирена ѝ заприличаха на две големи, безжизнени гъсеници.

Тя подкара велосипеда си по-бързо. След въздушното нападение мислеше само за това колко много работа ѝ предстои. Сякаш разрушението в града беше само служебно предизвикателство, което не я засягаше лично, и отначало се изненада, че Добрачински я изпрати у дома. Към дома, където имаше толкова много за вършене! Едва сега осъзна, че този дом може вече да не съществува. А майка ѝ? Потта се стичаше в очите ѝ, а слой прах се полепваше по лицето ѝ. Когато зави по улица „Людвик“ и видя недокоснатите жилищни сгради, спря и затвори очи. Всичко беше наред. Къщата ѝ си беше там, а майка ѝ – жива. В същия момент се уплаши от егоизма си, но облекчението продължи и се превърна в чувство на щастие, когато няколко минути по-късно притисна майка си силно към себе си.

През следващите дни имаше още много въздушни нападения. Десетки хиляди хора заляха улиците на Варшава. Бяха избягали от настъпващата германска армия и търсеха убежище в града. Но щом пристигнеха, повечето от тях не знаеха къде да отидат. Бяха оставили всичко зад гърба си и бяха вървели в продължение на дни. Гладни, мръсни и напълно изтощени, те молеха напълно непознати за място, където да пренощуват, или за парче хляб. Една сутрин Ирена намери майка си в ранни зори в двора на дома им, където наливаше горещ чай от голяма супник.

– Самолетите стрелят по всички и по всичко – хлипайки обясни една жена. Треперещите ѝ ръце едва успяваха да задържат чашата. – Летят ниско и стрелят по колоните от бегълци, да, дори по фермерите в полето. Повечето села са в пламъци. А германските войници влизат в къщите и убиват евреи: учители, лекари и адвокати.

¹² Игнаси Дашински – министър-председател на Полша през 1918 г. – Б. пр.

Тя отново се разплака.

По-късно в Службата Ирена разговаря за това с Яга, Янка и Ирка.

– Знаем, че целта им са евреите. Но защо учителите и лекарите? – Яга изглеждаше озадачена, но Ирена знаеше отговора.

– Очевидно е. Искат да унищожат интелектуалците. Тези, които имат образованието и самочувствието да им се противопоставят и да повлияят на съгражданите си срещу тях.

Останалите кимнаха мълчаливо, след което се върнаха на работа: да организират нови кухни за супа и да подготвят временен подслон.

Един следобед в Службата телефонът звънна. Ирена тъкмо се готвеше да направи домашно посещение. Тя колебливо спря на вратата и погледна часовника си. После се върна до бюрото си с въздишка и вдигна.

– Ирена? – това беше гласът на майка ѝ.

– Какво има, мамо? Сърцето ти...?

Не разбра нищо повече.

– Трябва да дойдеш. Полицията е на нашата улица. Вече са при съседите. Изкарват всички мебели навън или ги изхвърлят през прозореца. Говорят за изграждане на барикади.

– Идвам.

Ирена пусна телефона върху вилката. Домашното посещение щеше да почака.

Стигна до улица „Людвик“ за десет рисковани минути. Действително навсякъде беше пълно с полиции. Крясъци, плач, възмутени викове. На улицата се търкаляха мебели, голяма част от които бяха счупени. Задъхана, Ирена пристигна на втория етаж. Майка ѝ стоеше в хола и плачеше, докато двама полицаи маркираха с тебешир по-големите мебели. На Ирена ѝ стана горещо.

– Какво правите? – избухна тя.

Един от полицаите ѝ хвърли незаинтересован поглед.

– Заповед отгоре. На улица „Людвик“ се издигат барикади.

– Но не с нашите мебели! И изобщо защо? Нима германците... Нима има обсада?

Полицаят я погледна съчувствено и Ирена се изчерви. Разбира се, германците щяха да дойдат във Варшава. От няколко дни насам в Службата не говореха за нищо друго. Ядоса се на себе си.

– Трябва ли да защитаваме града, или не?

Мъжът се усмихна предизвикателно. Погледът на Ирена попадна на етажерката с книги – може би най-ценното нещо, което притежаваше. Прекоси стаята и застана пред нея.

– Вземете всичко, но оставете етажерката тук – твърдо прозвуча гласът ѝ.

Мъжът почервения от гняв. След две крачки стигна до нея, избута я грубо настрани и с едно-единствено движение наклони етажерката. Книгите изпопадаха на пода, първо една по една, след това няколко наведнъж.

– Ще започнем с тази. – Той махна на помощника си да се приближи до него. – Може би тогава младата дама ще разбере сериозността на ситуацията. Бих искал да знам дали все още ще има време да четете, когато германците приключат с нас.

След това всичко се случи много бързо. Ирена и майка ѝ мълчаливо наблюдаваха как апартаментът се изпразва. Останаха само няколко мебели. Едва когато се стъмни, шумът отвън заглъхна и на улицата се възцари парализираща тишина. Ирена избягваше да поглежда през прозореца. Достатъчно ѝ беше, че сутрин трябваше да минава покрай барикадите, които се състояха от нещата, съпътствали живота ѝ досега. А сега тези вещи трябваше да отблъснат танковете и артилерийския огън на германците. Мъжете бяха запълнили малките пролуки дори с книги. Ирена почувства оловна тежест. На вечеря почти не продума и си легна рано.

Но само няколко часа по-късно нещо я събуди. Това в съседната стая светлина ли беше? Боса, тя се запъти опипом към кухнята. Майка ѝ седеше на разнебитената маса, която се намираше на тавана, а пред себе си беше оставила албум със снимки. Ирена веднага го разпозна.

– Успях да го спася. – Усмивката на майчиното лице беше почти дяволита. Ирена седна до нея и разгледа познатата снимка. На нея беше майка ѝ със сестра си. Лелята беше седнала на старомоден велосипед. – Кажимера – усмихна се майка ѝ и се обърна настрани.

– И татко – добави Ирена, когато видя следващата снимка. На нея се виждаше красив млад мъж с тъмна коса и засукани мустаци. Беше легнал на пода и се подпираше на скута на жена си. Ръката ѝ лежеше на рамото му. – Толкова много ми липсва.

Изведнъж в очите на майка ѝ заблестяха сълзи. Ирена знаеше защо споменът я наранява толкова много точно днес. Баща ѝ беше лекар и помагаше на всички, богати и бедни, независимо дали можеха да си платят, или не. В Отвоцк – мястото, където живееха по онова време, той беше единственият от всички лекари, който въпреки високия риск от

заразяване се грижеше и за хора, болни от тиф. Това му е струвало живота, когато беше почти на четирийсетгодишна възраст. Ирена навърши седем години само няколко дни по-късно.

– Бях още толкова невръстна – промълви тя тихо. – И все пак го помня добре.

– Разбира се – усмихна се майка ѝ през сълзи. – Ужасно те разглези. Когато лелите ти ни идваха на гости, все му приказваха: „Сташ, как можеш? Ще разглезиш детето“. Но баща ти само се засмиваше и винаги повтаряше едно и също: „Оставете ме на мира. Кой знае как ще се стече животът на малката ми по-късно. Може би някой ден нашата любов ще бъде един от най-хубавите ѝ спомени“.

Ирена преглътна. Знаеше тази история наизуст, но за първи път тя ѝ се стори като предвестник на мрачна истина.

През следващите седмици Ирена работеше до изтощение. Рано сутрин излизаше от дома си и рядко се прибираще преди късна вечер. Работата ѝ в Службата за социално подпомагане неведнъж беше прекъсвана от сирената за въздушна тревога, а по време на пътуванията си из града Ирена се опитваше да запомни къщите и сградите. В зависимост от това колко дълго щеше да продължи това безумие, много от тях нямаше да оцелеят след нападението. Любимата ѝ стара Варшава изчезваше все повече с всеки изминал ден.

Тогава дойде 25 септември. Ирена не вярваше, че е възможно да се случи още нещо, но този ден надмина всичко преди това. Още нямаше седем часът. Нощта беше изненадващо спокойна, а Ирена беше успяла да поспи няколко часа. Почти обнадеждена, тя караше велосипеда си за работа, когато до нея достигна звукът от първата сирена за въздушна тревога. В същия миг в небето чу рев, който бързо се усили. Тя отчаяно въртеше педалите. Къде да отиде? Службата за социално подпомагане не беше далеч, трябваше да успее. След секунди пътят вече напълно опустял. Изоставени коли стояха по средата на пътното платно. Ирена панически продължи да кара велосипеда, но беше сгрешила в преценката си. Изведнъж на отсрещния край на дългия път се появи германски самолет. Той прелетя толкова ниско, че тя се уплаши, че той може да се разбие. Ирена се хвърли безразсъдно от велосипеда си, забърза към една паркирана кола и се прикри. „Ако аз не мога да те видя, и ти не можеш да ме видиш“, помисли си тя с нотка на самоирония. Когато ревят достигна

кулминацията си, тя вдигна глава и се вгледа в лицето на съвсем младия пилот с къси кафяви къдрици. Дали и той я виждаше?

Всичко приключи.

– Беше най-много на около двацет години. Само няколко години по-млад от мен – прошепна Ирена.

После започна да брои. На двацет и едно детонацията я накара да настръхне. Ирена заложи на квартал „Прага“.

Когато малко след това се облегна трепереща на хладната стена в мазето на Службата за социално подпомагане, беше обляна в пот. Ирка, Янка и Яга я наблюдаваха на разстояние от няколко метра с уплашени погледи, но Ирена се извърна. В момента не беше в състояние да говори.

Часовете си течаха. Успяха да излязат от мазето едва късно вечерта. На последните стъпала към приземния етаж през стъклената входна врата се процеждаше неестествена светлина. Ръмжащ рев и грохот прорязаха въздуха. Когато излязоха навън, ги удари изгаряща жегга. В края на улицата в небето се издигна огнена стена, която погълна всичко. Със звук, който наподобяваше стон, покривът на къщата се срути.

По-късно Ирена не можеше да си спомни колко време бяха стояли в пламтящата жегга и светлината, хипнотизирани от оглушителната ярост на огъня. Още същата вечер по радиото съобщиха, че този ден Варшава е била нападната от над хиляда самолета. През следващите дни нещата едва ли щяха да се подобрят. Кварталът между гробищата и голямата синагога, където живееха много еврейски граждани, беше особено силно пострадал, но и останалата част от града беше трудно разпознаваема. Навсякъде се виждаха бомбардирани къщи, горящи коли и трамваи.

Унищожителната атака на германските военновъздушни сили продължи няколко дни и нощи. След това всичко затихна.

– *Четвъртък, 28 септември 1939 г. Прекъсваме програмата си за спешно съобщение.*

Току-що седнала да вечеря с майка си Ирена увеличи звука на радиото.

– Поради големите загуби сред цивилното население комендантът на град Варшава, генерал Юлиуш Ромел¹³, обяви вчера капитулация. Варшава е в германски ръце. Сега ще чуете официално съобщение от новия губернатор на Варшава, д-р Лудвиг Фишер.

Прозвуча марш. След това се разнесе енергичен немски глас. Всяко изречение веднага се превеждаше на полски:

– Граждани на Варшава. Говори Вашият нов губернатор, д-р Лудвиг Фишер. Градът Ви капитулира и се намира в германски ръце. След няколко дни германският Вермахт¹⁴ ще нахлуе във Варшава. Градът ще стане част от новосъздаденото генералгубернаторство под ръководството на генерал-губернатор д-р Ханс Франк. Всички указания и инструкции следва да се спазват стриктно.

Отново прозвуча маршова музика. След това полският радиооператор направи допълнителни изявления. Новините бяха опустошителни. Свободната държава Полша вече не съществуваше. Германците и руснаците бяха разделили страната приятелски помежду си още преди да бъде произведен първият изстрел на границата. Цифрите също бяха главозамайващи. Четирийсет хиляди души бяха загинали по време на въздушните нападения, седемдесет хиляди на различните фронтове, докато стотици хиляди полски военнопленници бяха на път за Германия за принудителен труд. Дали Метек е бил сред тях? Ами Адам?

На следващата сутрин Ирена отдалеч съзря тълпата от хора. Двайсет мъже и жени се бутаха пред плакат на ъгъла на една от улиците. „Първото послание – помисли си с горчивина Ирена – към покореното население“. Със свито сърце тя се промуши до място, където можеше да прочете плаката.

Официално съобщение:

Всички поляци имат гарантирани граждански права

в Германския райх.

Всички евреи имат гарантирани права,

включително право на собственост и сигурност.

¹³ Юлиуш Ромел – полски военначалник и генерал от полските военни сили. – Б. пр.

¹⁴ Вермахт – отбранителните сили на Германия от 1935 до 1945 г. – Б. пр.

Камък ѝ падна от сърцето. Може би за германците беше достатъчно, че анексираха част от Полша, а разрушенията от последните няколко седмици вече бяха само кулминацията на ужаса?

През следващите няколко часа Ирена работеше с нови сили. Самият факт, че отново можеше да се движи свободно, без да се страхува от въздушни нападения, беше необичайна благословия. Този следобед, когато се отби при приятелско еврейско семейство, съгласило се да осигури подслон на двойка бегълци от пограничния район, жената я дръпна настрана:

– Ирена, ти си приятелка на Адам Целникер, нали?

Стомахът на Ирена се сви. Тя само кимна.

– Правилно си спомням значи. – Приятелката ѝ се усмихна топло. – Тогава може би ще ти е интересно да знаеш, че тази сутрин го срещнах с майка му в града. Върнал се е невредим. Войсковото му поделение се е разпуснало преди няколко седмици. Сигурно е бил голям хаос.

– О, колко хубаво! – издаде се Ирена. В следващия момент усети, че се изчервява, и бързо добави: – Искрено се радвам. Скоро ще го посети.

„Скоро ли?“, помисли си дяволито тя, докато прескачаше стъпалата на стълбището. По-вероятно е да се случи днес.

Малко по-късно тя действително паркира велосипеда си пред познатия двор на входа на улица улица „Балуцки“¹⁵ 18. Беше малко след шест, слънцето все още грееше топло и очакването да види отново Адам караше Ирена да потръпва. Майката на Адам отвори вратата веднага, щом тя позвъни.

– Ирена, това си ти! Радвам се да те видя. Адам е в стаята си. Може би ще успееш малко да го развесели.

Думите ѝ привлякоха вниманието на Ирена, но тя не попита нищо.

Когато провря глава през вратата, Адам седеше на леглото си. Той вдигна поглед и в очите му се прочете усмивка, но тя изчезна толкова бързо, колкото се беше появила.

– Ирена.

Той се изправи.

За момент те стояха един срещу друг, без да продумат нито дума. Когато мълчанието стана непоносимо, Ирена промълви:

¹⁵ Михал Балуцки – полски автор. – Б. пр.

– Г-жа Ковак ми сподели, че те е срещнала. Толкова се радвам, че си се завърнал – Адам само кимна. Тогава на лицето му се появи примирена усмивка. – Виждам поне преподавателят си работи все още. За щастие. – Ирена му се усмихна окуражително, но той остана безмълвен. – Адам? Какво има? Тъжен си.

– Ти не си ли? – неочаквано рязко отвърна той. – Половин Варшава е в руини. Така наречената ни гранична отбрана беше някаква си шега. Германците буквално ни изненадаха в леглата. Полкът ми беше в дезорганизирано отстъпление, преди да сме произвели и един изстрел! След това всеки сам за себе си се опитваше да се върне тук. Толкова съм ядосан. Не, срам ме е.

Лицето на Адам беше зачервено, но въпреки това изглеждаше по-спокоен от преди. Ирена добре разбираше чувствата му.

– Все пак се радвам да те видя. Притеснявах се – промълви тя тихо.

Очите им се срещнаха за миг. След това, сякаш по някаква безмълвна уговорка, се прегърнаха бързо и силно. Когато Адам се отдръпна от нея, той бързо пристъпи назад и впери поглед в пода.

– Метек?

Ирена поклати глава.

– Не знам нищо ново за него. Надявам се, че е добре.

Тя завъртя очи. Не ѝ хрумна нищо по-банално.

Адам се приближи до отворения прозорец и седна на широкия перваз. Качи единия си крак отгоре, а другият увисна надолу. Вечерното септемврийско слънце хвърляше отражения върху късата му тъмна коса, а Ирена седеше срещу него, както беше правила безброй пъти досега.

– Прочете ли съобщението? Всички права са гарантирани – промълви тя след малко.

Адам я погледна. В очите му се четеше тъжна развеселеност.

– Твърде умна си, за да повярваш на това, нали?

Ирена отмести поглед и сви твърдоглаво рамене.

– По принцип съм по-оптимистично настроена от теб.

Адам се засмя с горчивина.

– Повярвай ми, аз също бих искал да притежавам тази надежда, но това, което видях по време на отстъплението... Как германците влачеха хората от къщите им и ги разстрелваха

на улицата. Особено евреите и образованите хора. Лекарите, адвокати, учители. Чист произвол. Без следа от гарантирани права. Спомни си само положението на евреите в Германия. Наистина ли вярваш, че тук, в Полша, те ще се държат по-цивилизовано? Именно тук, след като ни прегазиха за по-малко от месец? Не, повярвай ми, те ни презират. Ще правят с нас каквото си искат.

Сърцето на Ирена се сви. Познаваше песимизма на Адам. Тя често го насърчаваше да предприеме решителни действия и го караше да се противопоставя точно на всичко, от което се страхуваше или критикуваше. Но днес думите му бяха обезсърчителни, направи безнадеждни, и собствените страхове на Ирена я затрудниха да му се противопостави.

– Чу ли, че нашето правителство може да отиде в изгнание? – попита я Адам в тишината.

– Какво? – невярващо извика Ирена.

Адам кимна.

– Засега това са само слухове. Но ако е така, тогава сме тук напълно сами. – Отново се появи онази насмешлива усмивка. – Плъховете напускат потъващия кораб. – Усмивката му изчезна. – Вероятно отивам твърде далеч. Кой знае, може би нашите политици могат да ни бъдат по-полезни от чужбина, отколкото ако германците ги арестуват или убият тук.

Думите на Адам, тъжните му очи, кратката, но силна прегръдка дълго се въртяха в главата на Ирена, докато се опитваше да заспи тази вечер. Притесняваше се и за Метек. Въпреки че през последните години се виждаха рядко, тя не можеше да си представи, че няма да го види отново.

Глава 4

Двама СА войници заобиколиха входа на аристократичната къща, когато колата на Лудвиг Фишер спря. Той излезе заедно с адютанта си.

– Хайл Хитлер¹⁶, губернаторе!

Ръцете на двамата млади мъже се стрелнаха нагоре, а погледите им се впериха напред.

¹⁶ Хайл Хитлер! – най-разпространеният поздрав по време на Третия райх. Поздравът означава „Да живее Хитлер!“ – Б. пр.

Фишер отвърна на поздрава.

– Кой етаж? – попита той адютанта си.

– Последният. Асансьор. Чудесна гледка към града. Над двеста и петдесет квадратни метра жилищна площ. Отлично обзавеждане. Добре оборудвана библиотека, отделни помещения за персонала. В близост до парка – обясни адютантът.

Това беше третият в списъка с възможни апартаменти. Първите два също не бяха лоши, но не успяха напълно да убедят Фишер.

– Предишните собственици? – попита той.

– Д-р Самуел Вайнтрауб със съпруга и три деца. Семейство хирурзи. Тъкмо вечеряха. Събрахме ги в салона.

– Хм – промълви Фишер неохотно.

Асансьорът се плъзна нагоре. Друг СА войник отдаде чест до входната врата. Фишер пристъпи вътре.

– Не е зле.

Той премина по лъскавия паркет в коридора и влезе в първите стаи. Топлата вечерна светлина падаше през големите крилни прозорци върху махагоновите мебели. Тежките персийски килими омекотяваха стъпките му в дневните. В кухнята персоналът стоеше подреден в ливреи, вперил поглед в пода. Миришеше на храна.

– Еврейски персонал? – попита Фишер.

– Не, полски.

Фишер изсумтя. Разбира се. Те му бяха любими. Заможните евреи, които се домогваха до престижни професии, носеха изискани костюми, живееха в дворци като този и бяха обслужвани от нееврейски персонал. Трудно се разпознаваха с просто око, когато ги срещнеш на улицата. Измамата беше почти съвършена. Но и зад фасадата нямаше нищо друго освен мръсни муцуни.

Фишер влезе в салона. Там стоеше той, евреинът, с виненочервен копринен шал в джоба на сакото си, жена му носеше перлена огърлица, две от децата бяха руси. Колко коварна може да е природата! „Всичко това е привидно – мислеше си Фишер, – тънка обвивка. В ада, в който ви изпращаме, истинското ви лице скоро ще излезе наяве.“

– Д-р Фишер? Казвам се Вайнтрауб. Този апартамент е собственост на семейството ми. Какво се случва тук? Протестирам.

Гласът принадлежеше на хирурга, сивите му зад очилата с фини златни рамки очи бяха неспокойни.

– Тишина! – сонна му се адютантът.

Фишер огледа петимата души, сякаш бяха някакви вещи. Погледът му спря върху мазилката на високия таван с фрески в центъра. След това излезе през двукрилата врата на балкона. Гледката към червените покриви с керемиди на стария град на Варшава беше прекрасна. Между тях високи дървета надигаха зелените си глави към небето. На много места все още се издигаха колони от дим, но това в крайна сметка щеше да отмине, а кварталът определено беше правилният. Въпреки че тук живееха омразните му заможни евреи, за щастие, нямаше ортодоксални такива с черните си кафтани, ермолки¹⁷ и пейоти¹⁸. Досега ги познаваше само от карикатурите „Щюрмер“¹⁹ и „Вохеншау“.²⁰ В Германия бяха малко. Но тук, във Варшава, можеше да се видят почти навсякъде. Пълзяха и се промъкваха по всички улици, изливаха се от всяка врата и още през първия ден в града той се почувства почти омърсен от гледката им. Те бяха странни. Заплашителни. Отблъскващи. Отвращаваха го брадите им и телата им под черните дрехи, където със сигурност имаше въшки, пренасящи тиф. Не можеше да гледа тъмните им очи. Наблюдаваше от официалната си резиденция в двореца „Брюл“ как вървят към Саксонската градина с многобройните си семейства. Не за дълго. Беше време парковете отново да бъдат почистени. Лудвиг Фишер повика адютанта при себе си, като махна с ръка.

– Апартаментът се конфискува. Утре ще се преместя тук. Подгответе всичко необходимо. И се уверете, че няма да изнесат нищо оттук. Всеки само по един куфар с дрехи.

Адютантът кимна.

– Разбира се, д-р Фишер. Между другото, ето го списъкът, който очаквахте. Току-що ми го донесоха.

Фишер пое листа и го проучи. Той съдържаше няколко имена с кратки коментари.

¹⁷ Ермолка (или кипа) – традиционна малка шапка, носена от религиозни евреи. – Б. пр.

¹⁸ Пейот – кичури коса от двете страни на главата, носени от религиозни евреи. – Б. пр.

¹⁹ „Щюрмер“ (нем. „Der Stürmer“) – седмичен антисемитски вестник, излиза от 1923 до 1945 г. – Б. пр.

²⁰ „Вохеншау“ (нем. „Wochenschau“) – седмичен кинопреглед с нацистка пропагандна цел. – Б. пр.

– Това са възможните кандидати за председател на планирания Еврейски съвет²¹ – обясни адютантът и малко по-предпазливо добави: вече се свързахме с тях. Нито един от... ъ... господата не би искал да поеме поста доброволно.

– О, така ли? – На лицето на Фишер се появи лукава усмивка. – Вероятно са по-малко глупави, отколкото си мислех. – Той посочи първото име с показалец. – Този тук. Черняков²². Председателят на еврейската общност. Изпратете Мюлер при него. Той знае какво да прави. Аз ще се погрижа за останалото. А сега обратно към двореца.

Глава 5

След по-малко от час по-късно няколко автомобиля със скърцащи гуми спряха пред сградата на еврейската общност. От тях изскочиха десет млади мъже в катраненочерни униформи на Гестапо²³.

– Първи етаж, втори етаж. Нагоре! – изкрещя водачът им.

Мъжете се втурнаха в сградата и се разпръснаха. Отвътре се чуваха викове и шум от падащи столове. Водачът следваше хората си спокойно. С тихи, почти отегчени стъпки влезе в кабинета на председателя на общността. Секретарка в синя рокля стоеше до бюрото си и гледаше уплашено обувките си.

– Къде е Черняков? – попита гестаповецът.

– Току-що отиде в друг кабинет.

– Какво? Не мога да ви разбера. По-силно!

– Отиде в друг кабинет.

Гласът на младата жена трепереше.

В коридора отекнаха бързи стъпки. Влязоха двама мъже от Гестапо. Мъжът, когото държаха помежду си, се извисяваше с една глава над тях. Беше около шейсетте, плешивата му глава лъщеше, а очите зад малките кръгли очила гледаха нервно.

– Какво става тук? – попита той.

²¹ Еврейски съвет (или Юденрат) – създаден по инициатива на германците във всяко еврейско гето, като целта е ръководителите да съдействат за депортацията на евреите. – Б. пр.

²² Адам Черняков – ръководи Еврейския съвет във Варшавското гето. Когато нацистите искат от него да депортира хиляди евреи към концентрационните лагери, той решава да се самоубие. – Б. пр.

²³ Гестапо – тайна държавна полиция по време на нацизма в Германия. – Б. пр.

Трябваше да звучи сурово, но гласът на едрият мъж потрепери. Водачът го огледа от главата до петите.

– Още един от онези мръсни евреи, които си мислят, че са прекрасни хора – каза той, като измъкна златния джобен часовник от сакото на председателя на общността.

Той натисна бутона. Часовникът се отвори с щракване.

– Хубаво изделие. – Той го пъкна в джоба на палтото си. – За съжаление, все още се нуждаем от теб. Взимаме ви с нас и ви отвеждаме. В щабквартирата.

– Но какво... – Черняков заекваше, докато гестаповецът го влачеше навън.

– Къде е общинската каса? – Водачът отново се обърна към секретарката, но тя мълчеше. – Общинската каса! – изкрещя той.

Напълно ужасена, младата жена изтича до бюрото си, извади ключа, а после и касата от шкафа.

Следващите няколко часа Черняков прекара в килия в централата на Гестапо на улица „Шуха“. Мислите му препускаха, но за нищо на света не можеше да си обясни защо е бил арестуван. Продължаваше да бърше лицето си с носна кърпа. Беше адски жаден. Най-накрая ключовете изщракаха в ключалката.

– Елате.

Гестаповецът го поведе към елегантно обзаведен кабинет. Пред прозореца се намираше масивно бюро от черешово дърво, а по стените с ламперия висяха маслени картини. На един от диваните с кръстосани крака се разположи един мъж. Черните му ботуши блестяха.

– Седнете, Черняков. – Той посочи едно кресло.

– Губернатор Фишер, аз...

– Коняк? – прекъсна го той. – Трябва да се извиня от името на хората ми. – Той направи знак на гестаповеца да налее на Черняков чаша. – Да ви затворим в килия, нашите хора вероятно малко са прекрачили границата. Но да се захващаме за работа. Вече сте разбрали, че искаме да създадем Еврейски съвет. Или по-скоро: вие ще го създадете. Вие сте неговият нов председател. Изберете двацет и четирима мъже. Трябва да стигнат.

– Д-р Фишер, предпочитам да не...

– Това не подлежи на обсъждане. – Губернаторът му направи пренебрежителен жест. – Всичко е въпрос на подробности. Еврейският съвет ще действа като своеобразен посредник между нас и еврейската общност. Вие ще бъдете нашият говорител и в същото време изпълнителен орган. Задачите ви ще са многообразни. Труд, здравеопазване, социални грижи, финанси, просто всичко. Създайте комисии. Ще отговаряте за прилагането и спазването на всички нови закони. Отсега нататък Еврейският съвет ще бъде единственото звено за контакт при жалби и проблеми от страна на еврейското население.

Черняков се потеше. Това, което губернаторът на Варшава му предлагаше тук, звучеше достатъчно безобидно, но той не си правеше илюзии. Така нареченият Еврейски съвет щеше да се превърне в средство за тормоз над еврейското население.

– Създавате Еврейския съвет, за да изпълнява бъдещите ви закони срещу собствения си народ – обясни той спокойно.

– Скъпи ми Черняков! – Фишер се усмихна. – Това не е много добре формулирано. Не, напротив! Ние се интересуваме от мирно съвместно съществуване. И съм сигурен, че вие ще обясните новите обстоятелства на братята си по вяра по-убедително, отколкото ние бихме могли. Мисля, че трябва да гледате на задачата си като на възможност. Вие ще помогнете за нейното оформяне. И, разбира се, винаги съм готов да чуя предложения и идеи за подобрения – той вдигна чашата си. – Черняков, давам ви две седмици, за да изберете членовете на Съвета. Не ме разочаровайте Разяснете на кандидатите, че привилегията да работим заедно не може да бъде подценявана. Вие и семействата ви ще се радвате на специална защита. А човек никога не знае за какво ще е полезно подобно обещание. – Той не изчака реакцията на Черняков, а отпи глътка. – Ах, така е добре. Сега няма да ви задържам повече. Имате си работа за вършене. – Той се изправи. Черняков остана да седи. – Е, какво има? Можете да си вървите.

Гласът на Фишер прозвуча нетърпеливо и Черняков се изправи. Все още замаян, той пое към изхода.

Глава 6

Ирена тъкмо гледаше през прозореца на кабинета си към сивкавата светлина на късната есен, когато влезе Ирка. Тъй като не се обърна, Ирка застана до нея.

– Видя ли новите съобщения? – почти беззвучно попита Ирена.

Ирка кимна.

– Да. Всички еврейски магазини и предприятия трябва да бъдат предадени на германските ни довереници. Еврейските служители са уволнени, на евреите, собственици на жилище, се отнемат правата на собственост, а нови магазини могат да откриват само арийци.

– Забравяш за пенсиите – горчиво добави Ирена. – Евреите вече нямат право на пенсия или социални помощи – тя се обърна към Ирка. – Адам беше прав. Преди няколко седмици искаха да ни прилъжат с чувство за сигурност: „Вижте! Всичко ще е само наполовина толкова лошо.“ Но сега показват истинското си лице.

– Все пак – отвърна Ирка – какво ще се случи с нашите еврейски клиенти? Без работа, социални помощи или пенсия? Как ще сработи това?

Ирена поклати глава.

– Не знам, но трябва да има някакъв изход.

– Точно така – допълни категорично Ирка. – Трябва да измислим нещо... – Тя замлъкна, когато забеляза Адам на улицата. – Като говорим за вълка, мисля, че някой е дошъл да те вземе. – Ирка я потупа по рамото с усмивка. – И не се притеснявай. Що се отнася до еврейските ни клиенти, ще намерим решение.

Тя си тръгна. Ирена погледна обратно към улицата. Беше щастлива, защото през последните няколко седмици рядко се срещаше с Адам. Когато се прибираще вечер от Службата за социално подпомагане, обикновено беше изморена, а майка ѝ я чакаше вкъщи с вечерята.

Набързо събра нещата си и излезе.

– Искаш ли да пийнем по нещо? – вместо поздрав попита Адам.

– С удоволствие.

Когато се настани до него, се почувства почти неудобно. Преди войната той я взимаше от работа толкова често, че някои от колегите ѝ си шушукаха, но последните седмици това изобщо не ѝ правеше впечатление.

Любимото ѝ кафене не беше далеч. Улиците бяха почти празни, а и в кафенето нямаше много хора. По радиото звучеше американска джаз музика.

– Метек? – попита Адам веднага, шом седнаха.

Радостта на Ирена се изпари и отстъпи място на раздразнението. Адам започваше разговора по този начин при всяка една от малкото им срещи през последните седмици. Въпреки с Метек бяха разделени, той стоеше като стена между Адам и нея. Това ли искаше Адам? И ако да, защо? Но този път Ирена имаше новини.

– Метек ми писа – отвърна тя – Намира се в лагер за военнопленници в Германия. Не е ранен. Условиата не са добри, но са поносими.

– Това е добре. Много се радвам.

Адам изпита искрено облекчение. Ирена му се усмихна.

– Аз също.

Адам отвърна на погледа ѝ прекалено дълго и Ирена беше благодарна, че сервитьорът дойде на масата им. Поръчаха си бира и печени слънчогледови семки.

Когато сервитьорът си тръгна, Адам огледа заведението.

– Започва се – каза той. – Виждаш ли как някои от тях зяпат? Ти, руса жена, в кафене с някого като мен: неразбираемо.

– С някого като теб?

– Някой, който изглежда така, както германците си представят, че изглежда един евреин.

Той посочи изпъкналия нос и черната коса. Ирена въздъхна.

– Хората и преди ни гледаха. Спомни си за пейките в гетото в университетските лекционни зали преди войната. Поляците – отдясно, евреите – отляво.

Адам само кимна. Ирена беше отстранена от университета за няколко години, защото беше задраскала бележката „дясна арийска страна“ в студентската си книжка и многократно сядаше при еврейските си състуденти от лявата страна на лекционната зала. Но, разбира се, нахлуването на германците още повече засили антисемитските тенденции сред поляците.

– Напоследък наминаваш доста рядко – отбеляза Ирена, за да смени темата.

Искаше да прозвучи непринудено, но тонът ѝ се изплъзна.

– Ти също – отвърна твърдоглаво той.

– Осъзнаваш ли колко съм заета тези седмици? – раздражено попита Ирена и го погледна нападателно.

Лицето му омекна и тя усети топлината на ръката му върху своята. Жестът беше толкова неочакван, че тя неволно я отдръпна. Очите на Адам отново се затвориха. Ирена се ядоса на себе си. Защо беше толкова напрегната? Къде изчезна предишната им близост? Непохватно и прекалено бързо прокара пръсти по задната част на ръката му. Усмивката му се завърна.

– Съжалявам – промълви той. – Права си. За съжаление, моите собствени причини не са толкова належащи. Аз... просто не се чувствам добре. Чувствам се буквално като заек пред змия, която се приближава все повече и повече. Сигурно и ти си видяла съобщенията. – Той започна да мачка хартиената салфетка. – Освен това дочух, че планират преброяване сред еврейското население. Можем да се досетим защо. И още по-лошо: на евреите вече не е позволено да напускат генералгубернаторството.

Ирена кимна.

– Знам това. Професор Палестер вече изгуби работата си. И ти го познаваш.

– Хенрик Палестер? Специалистът по инфекциозни болести?

Ирена кимна.

– Работеше в Министерството на здравеопазването. Просто го изритаха.

Адам поклати глава.

– Искат да ни лишат от всички по-високи постове и добри работни места. А тези, които все още работят, почти не получават пари. Трябва да обеднеем, за да можем възможно най-бързо да се превърнем в подчовеците²⁴, за които ни мислят.

Последва кратка пауза.

– Мислиш ли да си тръгнеш от тук? – попита внезапно Ирена. – От това, което чувам, в окупираните от Съветския съюз територии е по-добре за евреите. Познавам няколко човека, които са успели да преминат през зелената граница?

– Знам това – Адам се загледа пред себе си. – А тук, във Варшава, почти не можеш да излезеш от дома си. Не мога да понасям отвратените погледи на германците. В Германия нацистите вероятно не са могли да различат евреите от останалите германци, но тук има

²⁴ Подчовек – според нацистката идеология на расите всеки човек, който не е ариец (германец), спада към групата подчовеци, т.е. няма чиста раса. – Б. пр.

толкова много ортодоксални евреи с бради и ермолки. Нали познаваш онези презрителни погледи, когато момченцата от Вермахта видят някой от тях? Трябва да се погледнат в огледалото – засмя се той горчиво. – Без униформите и лъскавите си ботушчета не са нищо друго освен пъпчиви, злобни мамини синчета.

Ирена се засмя, макар да знаеше, че това не беше шега.

– Но да се върнем на въпроса ти – продължи Адам. – С майка ми такава бягство на изток не би било възможно. И все пак не мога да я изоставя.

Ирена кимна. Самата тя беше обмислила дали да замине с майка си в Отвоцк – спокойното малко градче недалеч от Варшава, където някога бяха живели. Може би не би било най-лошото нещо за майка ѝ, но за самата нея? Ирена знаеше, че е необходима във Варшава, а още повече сега, когато еврейските ѝ клиенти бяха официално лишени от всички социални помощи.

Глава 7

– Не разполагаме с достатъчно количество за всички, които идват. А с всеки изминал ден стават все повече.

Рита, една от готвачките в кухнята, механично избърсва ръцете си в престилката. Кръглото ѝ лице беше зачервено от работата и от изпаренията на храната.

– Ще се опитам да ви снабдя с повече...

– Още повече? – прекъсна я Рита с присвити очи. – Те дори не ни носят количеството, което всъщност ни се полага. Вчера например. Само седемдесет килограма картофи вместо сто.

– Какво? – извика Ирена. – Не разбирам. Храната е тук. Поне засега. Аз трябва да...

Тя спря, когато отвън се чу истеричен писък.

– Еврейка! Нареди се на опашката! Познавам я. Живее на нашата улица. А дори не носи лентата със звездата на Давид! Та дори не им е позволено да идват тук: на евреите!

Ирена забърза покрай стометровата опашка от хора. Дори отдалеч съзря жената с разрошената коса, откъснала се от редицата с чакащи.

– Това е тя! Дръжте я! Еврейка!

Отзад се втурна и крещящата жена. В същото време двама млади мъже се откъснаха от опашката. Външният ѝ вид не предвещаваше нищо добро. Само преди няколко дни Ирена видя трима хлапаци, които бяха отрязали брадата и смачкали шапката на възрастен еврейин на улицата, преди да го изритат за сбогом. Това беше само едно от хилядите унижителни нападения, станали ежедневие, и в никакъв случай не бяха извършвани само от германски войници. Полските антисемити и нападатели сякаш само чакаха началния сигнал, предложен от новите антиеврейски закони и германската пропаганда на омразата.

– Спрете! Престанете! Веднага! – крещеше Ирена отдалеч, но единият от младежите вече държеше жертвата си, докато другият зашлепяваше жената.

Главата ѝ летеше напред-назад, от косата ѝ се отделяха все повече и повече кичури. Тъкмо когато мъжете я изритаха на тротоара, Ирена ги достигна.

– Луди ли сте? – изкрещя тя на двамата хлапаци и се наведе да помогне на жената да се изправи.

Един от мъжете сграбчи Ирена за ръката.

– Кой е луд тук? – попита той със заплашително нисък глас. – Ние просто защитаваме правата си. Евреите не се допускат в кухните за супа. Но никой не се придържа към това. Изяждат всичко от нас. Или искаш да дадеш собствената си супа на тази повлекана, еврейска защитничке?

Ирена беше огненочервена. С рязко движение тя се освободи от хватката на младия мъжа.

– Аз организирам кухнята за супа тук. Още една дума и можеш да отидеш другаде – изсъска тя.

След това се обърна, за да потърси жената, но тя беше изчезнала. Докато чакащите я зяпаха, Ирена безмълвно се върна обратно.

– Еврейска защитничка! – извика отново след нея единият от мъжете.

Ирена стисна юмруци. Обективно погледнато тя нямаше нищо против него. Еврейските ѝ съграждани вече нямаха право да се хранят в кухнята за бедни, а от няколко дни дори трябваше да носят отличителна бяла лента със синята звезда на Давид, за да могат да бъдат разпознавани веднага. Това беше повече от унижение. Знакът ги отделяше и ги излагаше на произвол.

Разбира се, Ирена дори не си и помисли да се съобразява с антисемитските разпоредби и досега насърчаваше всичките си клиенти евреи да ходят в кухните за супа: дори без отличителната лента. Но очевидно това не беше вариант, поне не надежден. Трябваше да намерят други решения. По-незабележими.

Малко по-късно Ирена се върна в Службата на улица „Злота“. Пред нея стоеше купчина от документи, която трябваше да бъде прегледана, но тя не можеше да се насили да започне работа. Мисълта за отвратителния инцидент в кухнята за супа просто не я напускате.

„Не мога да оставя еврейските си клиенти просто да умрат от глад“, мислеше си тя, както често се случваше през изминалите седмици. Но да продължава да ги изпраща в кухните за супа без лентата за ръка и да се надява, че никой няма да ги разпознае и предаде, беше просто твърде опасно. Ако днес наблизо имаше германски войник, жената можеше да плати с живота си за надеждата си да получи купичка супа. Но как можеше да помогне на тези хора и в същото време да ги изведе от обстрелната зона?

Изведнъж Ирена седна с изправен гръб. „Извънредните правила изискват извънредни мерки“, помисли си тя и стана.

Имаше късмет. Когато влезе в кабинета на Ирка, Яга и Янка вече седяха там.

– С един куршум: три заека – изрече Ирена, докато се смееше. – Имате ли някакви планове за този следобед?

– Всъщност възнамерявах да работя – отбеляза Яга и се ухили.

– И ще го направиш – отвърна Ирена. – Обаче вкъщи. Ще можете ли? Бих ви поканила за вечерта, но това не е възможно заради вечерния час. Е, става ли?

Трите жени се спогледаха за миг, след което се съгласиха. Срещнаха се точно в четири часа за своята „външна среща“, както я наричаше Ирена. Беше направила чай и беше оставила бутилка кайсиев ликьор, който майка приготвяше сама.

– Така работата ще е по-забавна – пошегува се Яга и им наля.

– А сега ми кажи защо е тази конспиративна среща?

Ирена погледна към вратата на спалнята на майка си, където тя беше легнала. Беше затворено. След това огледа последователно напрегнатите лица. Изведнъж усети как напрежението се надига в нея. Редно ли беше да иска това от приятелките си?

– Става дума за плана ни за творческа социална работа – решително обясни Ирена, без да довърши мисълта си. – Вече всички сте наясно какво означава това.

Ирка се усмихна многозначително.

– Разбира се, аз измислих този термин.

– Имам идея как бихме могли да работим малко по-творчески – обясни Ирена. – Нашите малки трикове работеха доста добре за известно време. Подправяхме информацията във формулярите, правехме децата по-малки на години, апартаментите по-малки на хартия. Но това беше възможно, докато нашите клиенти евреи все още имаха право на нещо. А вече не получават нищо. Точка. И буквално не знаят откъде ще вземат следващото си ядене.

– Хм – промърмори Ирка. – Но какво имаш предвид под „още по-творчески“? Какво можем да направим?

– Много е просто. – Лицето на Ирена сияеше от вълнение. – На какво се основават нашите услуги?

Ирка сви рамене.

– Правим домашни посещения на хора в нужда, за да проверим положението им, да разговаряме с тях, да водим списъци. Просто статистика.

– И все пак, Ирена, не разбирам.

– Статистика – сияеше тя. – А в основата стоим ние. Правим списъци за нуждаещите се, разбирате ли?

– Все още ли искаш да включиш еврейските семейства в списъците? – разочаровано попита Яга. – Това ще се разкрие веднага.

– Не, не е толкова просто, разбира се! По-скоро си мислех, че можем да включим в списъците и нееврейски семейства. Семейства, които, разбира се, сме проверили много, много внимателно и сме категоризирали като нуждаещи се от помощ. – Тя се усмихна. – А обезщетенията, които им се полагат, ще получат еврейските семейства. По този начин са защитени и вече не им се налага да рискуват живота си, като се промъкват в кухните за супа без лента.

Разказа на останалите за сутрешното си преживяване.

– Идеята ти не е лоша, но е малко рискована – промълви накрая Ирка. – Ами ако германците проверят тези „подправени“ семейства? Тогава ще дойде нашият ред, а и на всички останали.

– Със сигурност няма да го направят – отвърна Ирена. – Защото винаги ще отбелязваме засегнатите семейства с кръстче: нещо, от което германците се страхуват повече от всичко друго.

Яга първа разбра какво имаше предвид Ирена.

– Ще кажем, че има случаи на тиф или холера! – триумфално извика тя. – Аз участвам, а вие?

– Добре – съгласи се Ирка след кратко колебание.

Янка също реши да се включи.

Ирена почти разпрегърща приятелките си. Вътрешен глас ѝ подсказваше, че поемат по опасен път. Въпреки това се чувстваше по-жива от много време насам. Те щяха да направят нещо, за да помогнат на хората и в същото време да осуетят плановете на германските окупатори.

– В нашия град ние решаваме кой ще получи помощ!

Ирена прокара разперената си ръка в центъра на масата. Останалите поставиха своите отгоре.

– Ние! – извикаха всички едновременно и се разсмяха.

Глава 8

Винаги да гледа на нещата от добрата им страна – приятелката на Ирена Ева наскоро ѝ напомни това. На една от срещите им тя ѝ сподели, че има навика всяка вечер да си записва поне по едно хубаво преживяване. Ирена се сети за това сега, когато се събуди и зърна нежните ледени цветя на прозореца си. Беше свикнала да вижда белия си дъх в къщата и да носи по няколко вълнени пуловера и чорапи както денем, така и нощем, но ледените цветя бяха нещо ново.

Ирена се изправи. Бяха прекрасни. През нощта беше валял сняг и в снега на перваза можеха да се видят нежните отпечатъци от птичи крачета. Сигурно е бил гълъбът, чието гукане будеше Ирена всяка сутрин.

В началото на декември тя беше там, когато семейството на Ева запали първата свещ за Ханука. Еврейският празник на светлината отбелязваше повторното осветяване на храма в Йерусалим след успешното въстание срещу насилственото управление през II век преди Христа. Маслото за лампата, което е трябвало да стигне само за един ден, по чудо горяло цели осем дни. Празникът на светлината продължаваше също толкова дълго. Всяка вечер се запалваше нова свещ, а очите на Ева грейха, когато казваше, че и сегашното насилствено управление ще отmine.

– Вярвам в чудеса – беше споделила тя. – Случват се всеки ден. Просто трябва да ги видим.

Ирена беше прегърнала приятелката си силно. Обичаше я заради непоколебимия ѝ оптимизъм, който на самата нея толкова често ѝ липсваше. Сети се за баща си. Колко упорито се беше борил като лекар за всеки болен. Може би именно това караше Ирена да се съмнява в чудесата. За тях те бяха резултат от усилена работа.

През следващите седмици ледените цветя се превърнаха в обичайна гледка и Ирена вече не можеше да почувства същата магия, както през онази първа сутрин. Атмосферата по улиците беше твърде потискаща. Задължителната лента със звездата на Давид едва ли не физически огъваше онези, които трябваше да я носят. Те бързаха по тротоарите, без да поглеждат напред. До вчера бяха обикновени граждани, на които никой не обръщаше внимание. Днес лентите ги караха да приличат на прокажени. Някои от съгражданите ѝ умишлено отвърщаха поглед, други бяха вторачили поглед в нея. Постепенно в магазините се появиха надписи: „Не обслужваме евреи“. Ирена упорито посещаваше само тези със задължителната еврейска звезда, окачена на витрините.

Но лентата на ръката не беше предназначена само за унижение. Имаше и много практични причини. Даваше възможност отдалеч да се разбере дали нееврейка общува с евреин или обратното. Адам все по-често отказваше да се разхожда с Ирена или да се срещнат в някое кафене. Первазът на прозореца в стаята му се превърна в място за срещи.

След това започва нова градушка от съобщения.

На евреите се забранява да влизат в пощата на улица „Вареки“.

Всички еврейски училища се затварят.

На еврейските адвокати се забранява да упражняват професията си.

Молитвите в синагогата се забраняват.

– Искат да умрем от глад – казваше Адам всеки път, когато сядаха един срещу друг на перваза на прозореца му. – Искат да отслабят духа и душата ни. Искат да ни отнемат всичко човешко. Всяка радост, всяко удоволствие. И това е само началото. Почакай да видиш.

В думите му нямаше утеха. Дъхът на Ирена запоти стъклото, докато една матова стена не я отдели от външния свят. Въглицата бяха в недостиг и дори богатите семейства разпалваха печките си само вечер.

Адам се оказа прав. През януари всички синагоги и еврейски места за срещи бяха затворени. Предполагаше се, че това е мярка за предотвратяване на епидемия от тиф, която мръсните евреи несъмнено щяха да предизвикат, ако се срещаха помежду си. Еврейският квартал беше ограден с огради от бодлива тел на няколко места, а табели обозначаваха района зад тях като зона, забранена за епидемии. На евреите не беше позволено да влизат в паркове, кафенета и ресторанти и вече нямаша право да седат на обществени пейки.

По време на малкото си разходки в града Ирена все по-често носеше лентата със звездата на Давид. „От солидарност“, както казваше тя. Но това беше нещо повече. Твърде много войскове отряди изпълваха улиците и евреин с нееврейка до себе си беше добре дошъл повод за нападение.

После дойде първата пролетна топлина, а с нея ирационалната надежда, че войната скоро ще свърши, ще има нормалност и малко живот. Реалността обаче бързо сложи край на тази надежда. През май Холандия, Белгия и Норвегия капитулираха. Британската армия се оттегли след съкрушителното поражение при Дюнкерк, а само няколко дни по-късно ботушите на Вермахта отекнаха по паважа на Шан-з-Елизе, придружени от развети знамена със свастики. Тези места бяха далеч, но Ирена знаеше, че това ще има сериозни последици за нея и страната ѝ. В тази война всичко беше свързано с всичко останало. Случилото се в Париж или Дюнкерк оказа незабавно влияние върху живота им във Варшава.

Докато главните пътища и най-важните сгради на бомбардирания град се ремонтираха, по паважа дрънчаха конски фойтони, а първите улични кафенета разпъваха масичките си по площадите и тротоарите, трябваше само да завиеш в някоя бомбардирана странична уличка, за да настръхнеш от миризмата на все още затрупаните трупове.

– Имаш ли новини от Метек? – попита Ева, докато седеше с Ала и Ирена на слънце на плоския покрив на еврейската болница по време на обедната почивка на Ала.

– Да – въздъхна Ирена. – Пише по няколко реда от време на време. Все още е в същия военнопленнически лагер в Германия. Работата е тежка, но поне е здрав. Кога ще го изпратят у дома, знаят само звездите.

– Радвам се, че е добре – отвърна Ева. – Но що се отнася до нашия дом... Струва ми се, че над всичко тегне измамна надежда. Нещо грозно. Не знам как иначе да го опиша.

Ирена погледна приятелката си замислено. Кафявите очи на Ева бяха скрити зад тъмните ѝ слънчеви очила и Ирена не можеше да повярва колко шикозно изглежда приятелката ѝ дори в обикновен работен ден. Въпреки че беше едва краят на месец май, лицето и ръцете ѝ вече бяха започнали да придобиват тен, русата ѝ коса беше прибрана назад, а светлосинята ѝ блуза прилягаше идеално. Ала, от друга страна, приличаше повече на Ирена. Беше красива, но си личеше, че не отделя много време нито на косата, нито на дрехите.

– Знам какво имаш предвид – проговори Ала. – Понякога имам чувството, че съществуват две реалности. Тази, която познаваме и все още можем да видим, е някак на заден план. И после една нова, която е наложена върху нея като шаблон. Тя е подобна и изглежда сякаш е нормална, но двете не съвпадат напълно и когато протегнеш ръка към нещо, те се раздалечават и не знаеш към какво да посегнеш. Например сега – добави тя, когато видя, че Ева иска да каже нещо. – Седим си заедно по време на обедната почивка, ядем сандвичи и събираме тен, а отдолу изсвирва трамвай. Както винаги. Като миналата година и преди това. Но когато след половин час сляза долу, виждам единствено хора, болни от тиф. И това не е случайно. Навсякъде из града има гладуващи хора, бездомни бегълци. Германците от месеци говорят за опасността от епидемия от тиф и въпреки това създадоха точно такива условия, с които да я предизвикат.

– Знам какво имаш предвид – извика Ева. – Понякога пресичам улицата. Всичко е както обикновено, магазините са отворени, хората са с пазарски чанти, а после изведнъж се сблъсквам с бодлива тел. Оградата е там от месеци, а аз все забравям, че я има.

Настана тишина. Ева беше повдигнала болезнена тема.

– Преди няколко седмици в Лодз създадоха еврейско гето – прошепна Ирена. – Затворено.

Ева с един замах свали слънчевите очила от носа си.

– Всички знаем за това, но тук не могат да го направят. Не и във Варшава. Еврейската общност е твърде голяма. Това ще са повече от триста хиляди души. Напълно немислимо. И къде ще бъде това гето? Би заело половината град. В края на краищата много евреи дори не живеят в така наречения еврейски квартал, а са разпръснати навсякъде из града.

– По принцип си права – отвърна Ала и замислено изглади хартията на сандвича си.
– Въпреки че вчера видях работници, които издигаха стена. Ако питате мен, еврейски принудителни работници.

– А стената?

– Да, за какво е стената? – Ева впери поглед в Ала. – Нали не мислиш смяташ наистина, че ще заградят еврейския квартал? И то от еврейски принудителни работници? – Търсеше думи. – Това би било... това би било абсурдно.

– Не, Ала – тя отново сложи слънчевите си очила и поклати глава. – Няма причина за това. Казвам ви, те не правят това!

Глава 9

– Д-р Ламбрехт? Щандартенфюрер²⁵ Шьон²⁶? Седнете.

Лудвиг Фишер посочи столовете за посетители в просторния си кабинет в двореца „Брюл“. Искаше му се срещата да се проведе на меката мебел. Тъй като на обяд преяде, сега се потеше в униформата си. Някакво питие щеше да се окаже благоприятно за храносмилането, но въпросите, които трябваше да разрешат, бяха твърде сложни. Гето – да или не, къде и кога? Защо висшето ръководство не можеше да даде ясни инструкции? В този омразен град всичко зависеше от него. Завиждаше на мъжете, изпратени във Франция. Париж беше напълно незасегнат, французите все пак бяха цивилизован народец, а преди всичко имаха хубаво вино и превъзходна храна.

– Господа – започна той, след като двамата посетители заеха места. – Както всички знаем, от миналия септември има официална препоръка от нашия СС-

²⁵ Щандартенфюрер – военно звание по време, давано на войниците от СА и СС по време на Третия райх. – Б. пр.

²⁶ Карл Александър Валдемар Шьон – създава Варшавското гето, най-голямото построявано от нацистите. – Б. пр.

*обергрупенфюрер*²⁷ Райнхард Хайдрих²⁸ да вкараме евреите в гета възможно най-бързо, за да увеличим контрола си и да улесним евентуални депортации. За съжаление, оттогава насам няма конкретни заповеди. Така че сме оставени сами. – Той хвана яката на униформата си и я разшири леко, но устоя на изкушението да разкопчае някое копче. – Щандартенфюрер Шьон? – обърна се той към началника на отдела по изселването. – Надявам се, че има напредък.

– Тъй вярно, господин губернатор – енергично отговори Валдемар Шьон.

– Позволете ми да припомня целите на гетоизацията. Първо: пространствена концентрация на евреите, а по този начин пълен контрол. Второ: предотвратяване на разпространението на болести, предавани от евреите. Трето: отстраняване на еврейското позорно петно от арийското население и арийското местобитание.

– Да, да. – Фишер направи груб жест и Шьон спря с изненада. Губернаторът взе една папка от бюрото си и с нея раздуха въздуха около себе си. – Без да се обиждате, Шьон – продължи той, – но защо не ни споделите това, което все още не знаем?

– Разбира се. – Той седна с изправен гръб. – За гореспоменатите цели предлагам създаването на две гета в покрайнините на Варшава. Това ще осигури не само политическото и културното отстраняване на еврейското петно от арийското общество, но и подобряване на градския пейзаж на Варшава. Центърът на Варшава ще бъде свободен от евреи. И на двете места има достатъчно пространство. Бараките биха могли да се построят с минимални средства и...

– Време? – лаконично го прекъсна Фишер.

– Четири – пет месеца.

– В никакъв случай! – Арнолд Ламбрехт, районният лекар, поклати невъздържано глава. – Вече имах удоволствието да обсъдя това с нашия многоуважаван Шьон. – Той се обърна се към Фишер. – Сега, след като военната ни кампания във Франция приключи толкова успешно, тук, при нас, ще се съберат още германски войскове подразделения. Ние сме отговорни за здравето им. Не трябва да позволяваме на еврейската чума да отслаби армията ни чрез болести, като ги оставим да продължават да се разхождат свободно. Четири или пет месеца? Не разполагаме с толкова много време. За целта ще трябва да

²⁷ Обергрупенфюрер – най-високото военно звание в СС. – Б. пр.

²⁸ Райнхард Тристан Ойген Хайдрих – временен началник на Гестапо; обергрупенфюрер на СС. – Б. пр.

бъдат преселени около шестстотин хиляди души. Евреи и поляци. Усилията просто са твърде големи.

– Хм – промърмори Фишер и хвърли папката, с която размърдал въздуха, обратно на масата. – Нека да решим този досаден проблем с минимални разходи и време. Други предложения?

Разочарованието на Шьон се изписа на лицето му, но той се овладя.

– Ами да – промърмори той и разтвори втора папка. – Бихме могли да създадем гето, което да включва вече съществуващия еврейски квартал. Разбира се, там живеят не само евреи, но и поляци. Така ще трябва да бъдат преселени по-малко хора. Единственият въпрос е колко място искаме да дадем на евреите в центъра на Варшава.

– Колкото е възможно по-малко.

Шьон се усмихна.

– И аз така си помислих. Може ли? – Той извади план от папката и го постави на масата. – Фишер се изправи и двамата се наведоха над него. – Според моите изчисления това може да се случи по следния начин: в обозначената тук област има около двайсет и седем хиляди апартамента със средно две и половина стаи. Там вече живеят предимно евреи, както и осемдесет хиляди поляци, които ще трябва да изселим. Сто и четирийсет хиляди евреи живеят извън тази зона и ще се преместят там. Осемдесет хиляди навън и сто и четирийсет хиляди вътре?

– Но тази сметка не се връзва съвсем – отбеляза Ламбрехт с усмивка.

Валдемар Шьон се обърна към Ламбрехт с раздражение, но се успокои, когато видя лицето му. Ламбрехт вдигна и двете си ръце.

– Не исках да те критикувам, скъпи ми Шьон. За мен всичко е наред. Най-важното е да заключим въшките възможно най-бързо и да изхвърлим ключа. Това възможно ли е? – попита Фишер.

– Няма да имат друг избор, освен да си делят стаите. А и вече издигнахме няколко стени за регулиране на притока. Разбира се, ще трябва да се построят още. Но за това си имаме принудителни работници. Така че разходи почти няма да има.

Фишер кимна замислено.

– Разходи, точно така. Така стигаме до икономическия въпрос. Когато затворим гетото, повечето от хората в него ще загубят работата си от арийската страна.

– Помислил съм и за това – гордо отвърна Валдемар Шьон. – Разбира се, трябва да запазим контрола върху снабдяването на гетото с храна. Най-добрият начин да направим това е да създадем нещо като трансферен център, който да отговаря единствено за това какво се внася вътре. Предлагам да намалим хранителните дажби, като засега мисля за четиристотин калории за евреин на ден. По този начин разходите ще останат в рамките на допустимото.

– Д-р Ламбрехт?

Фишер погледна въпросително към районния лекар.

– Нямам възражения.

Фишер се усмихна с облекчение.

– Е, добре, значи сме се разбрахме.

Той разкопча горното копче на униформата си. Сега най-сетне щеше да се почерпи с коняк. Но сам.

Глава 10

Последните няколко седмици бяха забележително спокойни, сякаш светът беше затаил дъх след капитулацията на Франция и не беше решил какво ще се случи по-нататък. Жителите на Варшава бяха изпаднали в нещо като дълбок сън през лятото. Живееха с новите забрани, с хранителните дажби, с вечерния полицейски час. Полското правителство беше в изгнание в Лондон, а във Варшава носеше се слух за създаването на тайна съпротива. Но на повърхността нямаше и помен от някакво раздвижване.

Изминаха няколко месеца от създаването на гетото в Лодз. И с всеки един от тях нарастваше увереността, че германците не планират нищо подобно във Варшава. Ева беше права. Еврейската общност в града беше просто твърде голяма. А няколкото огради от бодлива тел, които ограждаха еврейския квартал като зона за контрол на епидемията, можеха без проблем да бъдат преминати. Точно за това си мислеше Ирена, когато отиваше на работа в онази есенна сутрин, но се изненада, когато слезе на площада точно пред Службата за социално подпомагане. Колите и файтоните бяха спрели. Прозорците на колите бяха свалени, а хората се навеждаха през тях. Мнозина дори бяха излезли. Отначало Ирена

не разбра какво точно се случва. Инцидент? След това, в тишината, тя чу изкривен глас, който изляз от високоговорител:

– ... преместването на евреите трябва да приключи до края на октомври. Заповед от д-р Лудвиг Фишер, губернатор на Варшава.

Високоговорителят изпука. Какво преместване? Ръката на Ирена се стегна около кормилото на велосипеда. Високият глас продължи:

– Жители на Варшава. Всички евреи, живеещи извън еврейския квартал, трябва да напуснат домовете си и да се преместят в определения еврейски жилищен квартал. Позволено е да се вземе само това, което може да се носи на ръка или да се тегли в ръчна количка. Всичко останало трябва да се остане. Извеждането на всички поляци от еврейския жилищен квартал и преместването на евреите трябва да приключи до края на октомври. Заповед на д-р Лудвиг Фишер, губернатор на Варшава.

По време на поредната пауза прозвучаха клаксоните на колите, които напиреха да влязат на площада. Около Ирена се запалиха двигатели. Който беше чул съобщението, правеше място за следващия. Когато Ирена се опита да се качи на велосипеда си, едва не изгуби равновесие. Ръцете ѝ трепереха. Тя ги притисна към студеното си лице и разтри бузи, сякаш искаше да се събуди от сън. Адам беше първата ѝ мисъл. Ева и Ала.

Стисна зъби и потегли. Когато отвори вратата на кабинета си в Службата за социално подпомагане, Ирка, Янка и Яга вече бяха в стаята. Бяха пребледнели.

– Вече знаем – промълви Яга. – Очевидно лицето на Ирена казваше всичко. – Говорих с Ян Добрачински. Получил е официално съобщение. Ето.

Ирена пусна чантата и прелисти листа, който Яга ѝ подаде. Имената на улиците ѝ бяха известни. Много от тях вече бяха част от така наречения еврейски квартал, други все още не. Все пак това беше малък квартал.

– Това не може да е вярно – промълви тя. После вдигна поглед. – В този квартал не могат да живеят дори сто хиляди души. На много улици има само малки работнически къщички без вода и електричество. Това не е възможно от чисто математическа гледна точка.

Очите ѝ потърсиха тези на останалите за потвърждение. За някакъв изход от ситуацията. Но не откри нищо.

През следващите седмици Ирена съзря картина на пълна паника в града. Навсякъде хората тичаха по улиците като обезумели, лицата им бяха облени в сълзи, озлобени, безизразни. Стотици хиляди смениха домовете си в рамките на няколко седмици. Но броят на еврейските граждани, които трябваше да се преместят в новия квартал, надвишаваше многократно броя на поляците, които трябваше да го напуснат. Хората отчаяно се опитваха да си намерят ново място за живеене. Тези, които можеха да си го позволят, намериха подслон в няколкото по-заможни къщи в квартала на улица „Сена“, докато стотици хиляди посягаха към всяка възможност.

Само след няколко дни стана ясно, че няма място за всички. Цели семейства се караха за отделни стаи в напълно заети апартаменти. Наемите скочиха до небето. От дворовете се чуваха викове и плач. При мисълта за евентуална липса на дом, хората обезумяваха. Нещо повече, границите на новия „жилищен квартал“ непрекъснато се меняха. Улици, които първоначално принадлежаха към него, бяха връщани към полската страна и обратно. Хората, които току-що се бяха преместили, трябваше да започнат отначало и да търсят нов дом.

Тези, които вече бяха намерили нещо, влачеха вещите си по улиците в куфари и чували. Навсякъде се виждаха семейства, които дърпаха ръчни колички, натоварени с покъщнина, и въпреки че времето беше все още меко, носеха по няколко слоя дрехи върху себе си. Опитваха се да вземат всичко, което можеха. Още един чифт бельо, още една риза. Децата носеха чифт от родителските обувки върху своите, лицата им бяха неподвижни и разстроени. Възрастните и болните с раници на гърба се опитваха да не изостават от младите.

Всички бягаха в собствения си град и дори не знаеха защо. Тези картини преминаха през съзнанието на Ирена, докато седеше в кабинета си в късния следобед и подреждаше последните документи на бюрото си. Имаше среща с Адам след час, за да огледат апартамент, който той и майка му биха могли да наемат.

Чу се кратко почукване, после вратата се откряна. Ирена вдигна поглед изненадано и се усмихна.

– Мария, това ти си!

Мария Палестер²⁹ беше стройна жена с къса тъмна коса и красиво извити вежди. Тя и съпругът ѝ Хенрик бяха приели юдаизма преди много години, а Мария работеше в мрежата за творческа подкрепа на Ирена от няколко месеца.

– Тъкмо си тръгваш ли? – попита Мария.

Ирена кимна.

– Имам среща с Адам. Трябва да огледаме апартамент. Майка му все още не иска да приеме преместването. Отрича реалността и не искам да го оставя да си ходи сам.

– Както ли не би сторила една добра приятелка.

Мария се усмихна загадъчно и Ирена се изчерви.

– А вие? – попита тя бързо. – Наскоро спомена, че сте намислили нещо.

Мария хвърли поглед към коридора, после бутна вратата на кабинета зад себе си в ключалката и се приближи до Ирена.

– Променихме решението си – прошепна тя.

Ирена повдигна въпросително вежди.

– Никъде няма да ходим – обясни Мария. – И двамата с Хенрик все още имаме католически свидетелства за раждане и кръщение и никой в квартала ни не знае, че сме сменили религията си. Решихме да рискуваме и да останем в собствения си апартамент.

Ирена кимна замислено.

– Разбирам ви. Но това е много рисковано.

– Не е по-рисковано от преместването в гетото.

Гласът на Мария беше станал твърде висок и тя се отдръпна.

– Ако имаме късмет, ще успеем да се измъкнем с първоначалните си документи. Знаем, че все още не се говори за затваряне на гетото. Твърди се, че ще това е просто зона с ограничен достъп заради епидемия. Но не мога да се отърва от усещането, че това е само първата стъпка. Миналата година проведоха преброяване, което Хенрик и аз имаме късмета да избегнем. А сега тези стени. Какво следва? Ирена, повярвай ми, сега, когато всички евреи са на едно място, всичко тепърва започва. Гетото е капан.

Сякаш някой удари Ирена с юмрук в стомаха. Мария изричаше точно това, от което самата тя се страхуваше.

²⁹ Мария Палестер – социална работничка. Организира спасяването на Ирена Зендлер от ръцете на Гестапо.
– Б. пр.

Когато скоро след това влезе в жилището заедно с Адам, лицето ѝ беше не по-малко вкаменено от неговото. Добрата новина беше, че семейството на Адам нямаше да дели апартамента с никого. Но с това всичко хубаво свършваше. Ирена се приближи до прозореца.

– Гледката не е лоша. – Тя прехапа езика си. Сякаш Адам искаше да се премести заради по-добрата гледка. Той застана в средата на стаята, без дори да се огледа. – Как е майка ти? – смени темата Ирена.

Той сви рамене.

– Остави всичко на мен. Едва вчера изведнъж каза, че в това има и нещо хубаво. Че може би дори ще бъдем по-голяма безопасност в собствения си еврейски квартал от постоянните нападения на германците и организирани групи. И кой знае, може би е права. Вече няма да има магазини и кафенета, в които не ни пускат, и щом портите остават отворени, може би наистина е само преместване.

Последните му думи прозвучаха неубедително и Ирена се съмняваше, че той вярва в това, което току-що изрече. Адам се обърна без желание към един стенен шкаф и го отвори. Рафтовете липсваха. На пода имаше един-единствен чорап. Ирена се приближи изотзад и докосна ръката му.

– Адам, аз...

– И това е абсурдно – изстена Адам, без да се огледа. – Абсурдно е, че през цялото време трябва да мисля дали все още мога да те виждам. Когато ни затворят, имам предвид. Тогава аз ще си седя тук, а ти ще си там, навън. Сякаш това е най-голямата ми грижа сега.

– Аз... – Нежно, но решително Ирена го обърна към себе си, тогава той я дръпна към себе си и обви ръцете си около нея. Главата ѝ се облегна на рамото му и тя усети аромата на кожата му. Тялото му беше топло, но в прегръдката му нямаше нищо нежно. Ирена усещаше отчаянието му. – Хенрик и Мария искат да останат – прошепна тя. – Да се крият пред очите на всички. Все още имат предишните си кръщелни свидетелства и ще се опитат да уредят фалшиви за децата. Ами ако и ти постъпиш по същия начин? Бих могла да ти помогна да се сдобиеш с нови документи. Все още не знам как, но съм сигурна, че мога да го направя. Мария смята, че гетото е капан, а аз също вярвам в това...

– Престани, Ирена! – С рязко движение Адам се откъсна от нея и направи крачка назад. Тонът му беше груб, но лицето му омекна, когато съзря уплашения ѝ поглед. – Ирена.

– Той пристъпи към нея и за миг сякаш искаше да я докосне, но после само продума: – Майка ми никога не би била в състояние да го направи. Да се крие и да се преструва пред очите на всички, да преминава през възможни проверки. Нужни са ти железни нерви, за да го направиш. Познаваш майка ми. Няма да успее. А и не мога да я изоставя.

Ирена преглътна. Тя го разбираше твърде добре. Но един глас крещеше в главата ѝ: Гетото е капан. Капан, капан.

Крайният срок за преместване в еврейския квартал беше удължен. На хората беше даден срок до 15 ноември. Много от тях останаха в старите си апартаменти до края със смътната надежда за ново удължаване. Други играеха покер. При над триста и петдесет хиляди души германците не можеха да проверят всяко семейство поотделно. Сметката не излизаше. В дните преди изтичането на крайния срок по стотици стълбища отекнаха ботуши, през прозорците на улицата се изхвърляха мебели, жени и старци бяха измъквани от домовете си за косите. В повечето случаи хората имаха по-малко от половин час, за да съберат няколко вещи, преди да бъдат отведени в еврейския квартал, където оставаха без покрив над главата си.

Ирена посещаваше Адам, Ева и Ала всеки ден. В крайна сметка портите останаха отворени и не се виждаха нито германски войници, нито полска полиция. Полски доставчици доставяха зеленчуци и месо в еврейския квартал, а жителите му безпрепятствено отиваха сутрин на работа от другата страна на стената. Светът извън гетото вече се наричаше „арийската страна“, макар че и това беше подвеждащо, защото за германците поляците в никакъв случай не бяха равни на тях арийци, а само по-добър вид подчовеци.

Тогава дойде 16 ноември. Мразовит студ на фона на великолепно слънце. Ирена се качи на велосипеда си и се наслади на мразовития вятър върху горещото си лице. Искаше да вземе Адам и Ева, може би да изпият по едно кафе, а може би още по-хубаво... Тя рязко спря. На портата на гетото имаше германски войници и полски полицаи, както и няколко млади мъже от новосъздадената Еврейска служба за поддържане на реда, която трябваше да поеме полицейските задължения в квартала. От другата страна на портата Ирена виждаше

тълпа от хора. Чуваха се викове, но тя не ги разбираше. Пулсът на Ирена се ускори. Тя набързо избути велосипеда последните няколко метра до портата.

– Искам само да посетя приятелка!

– Пекарят ми е зад ъгъла. Веднага ще се върна!

Хората крещяха необуздано.

– Какво става? – Ирена се обърна към полски полицаи в тъмносиня униформа. – Защо не пускате никого навън?

– Затворено е – отвърна той без желание, без дори да погледне Ирена.

– Затворено? Но защо?

Ирена знаеше, че въпросът след „защо“ отдавна е станал безсмислен. Германците не се нуждаеха от причини за това, което правеха.

– Госпожичке! – Полицаят говореше с такъв тон, сякаш Ирена беше слабоумна. – Това е зона с ограничен достъп. Каква е ползата от еврейския квартал, ако всички ежедневно си позволяват да влизат и излизат, както си искат и пренасят безпрепятствено бълхите и болестите си при нас? Така че засега ще си останат там. Така е най-добре за всички ни.

– Но аз трябва да вляза – изрече Ирена настойчиво. – Имам уговорена среща.

Полицаят се направи, че не я е чул. Изведнъж Ирена съзря лицата на Ева и Адам да се появяват от другата страна. Бузите на Ева бяха зачервени, светъл кичур коса се беше измъкнал от шнолата ѝ за коса и падаше по лявата ѝ буза. Сигурно е бягала. Ирена улови погледа на Адам и двамата застинаха за няколко секунди. Лицето му излъчваше спокойствие. Беше твърде спокойно. После чертите му се изкривиха. Рязко се обърна на пети и изчезна.

– Адам! – извика Ирена. – Адам, остани тук!

Но той продължи.

– Ирена!

Ева чу гласа ѝ и си проправи път напред.

Успяха да разменят няколко думи през редицата полицаи. Докато германските войници отблъскваха тълпата, Ирена отвори раницата си и притисна бутилка домашен ябълков сок в ръката на слисания полски полицаи.

– Това е за жената отпред, виждате ли я?

Едва сега мъжът я разпозна. Той поклати глава.

– Имате железни нерви.

Но се размърда.

Следващата седмица мина като в треска. Красивото време продължаваше, но Ирена не обръщаше внимание на света около себе си. Мария беше права. Гетото беше капан, а сега той беше щракнал. Все пак успя да узнае, че работниците, наети извън квартала, все още ги извеждаха организирано сутрин до арийската страна, а вечер ги прибираха обратно през портата. Сред тях беше и Ала, която работеше в еврейската болница – все още беше от нееврейската страна. Няколко пъти имаха възможност да разговарят и Ала разказа на Ирена за Ева, Адам и най-нуждаещите се клиенти в квартала. Бяха кратки, забързани разговори, докато Ала чакаше стоящите пред нея да бъдат проверени на портата и да бъдат пуснати вътре.

– Донеси ми малко мехлем за рани – прошепна ѝ тя при последната им среща. – Семейство Крол се нуждаят спешно от него, а нямат пари.

Не беше трудно да се сдобие с мехлема. Въпреки това Ирена се чувстваше изключително потисната, когато пристигна на работа петък сутринта. От няколко дни почти не беше спала и мислите ѝ непрекъснато се въртяха около един въпрос: Как да влезе в гетото?

Размишленията ѝ бяха прекъснати от звука на ботуши, които се чуваха по стълбите на Службата за социално подпомагане. Вратата към коридора се блъсна в стената.

– Проверка! Проверка!

Германските гласове не спираха да крещат отново и отново. Още преди Ирена да успее да се изправи, вратата ѝ се отвори с трясък.

– Каква е сферата ви на отговорност? – излая униформеният германец.

Ирена разбра интуитивно.

– Soup kitchen – беше единственото нещо, което ѝ хрумна на английски.

Мъжът грабна няколко папки и изчезна в коридора. Изглежда нещо подобно се разиграваше и в другите кабинети. Ирена тръгна към вратата, но един униформен ѝ нареди да остане в кабинета си и затвори вратата под носа ѝ. В следващия един час не се случи нищо. После отново чу ботуши по стълбите. Веднага след това Ирка се втурна в кабинета ѝ.

– Какво става? – попита Ирена.

– Общ контрол на дейността ни – изсъска Ирка. – Говорих с Роза. Тя беше там през цялото време, защото владее немски. Занесоха всичко в кабинета на Ян Добрачински и зададоха хиляди въпроси, но Роза казва, че те самите не знаят какво да търсят. Вероятно е само акт на сплашване, за да не ни идват глупави идеи.

Лицето на Ирка беше красноречиво и те се погледнаха многозначително за момент. Накрая Ирка промълви:

– Оставиха само един човек. Останалите ще се върнат след обедната почивка.

И наистина. След по-малко от час останалите се върнаха. Часовете минаваха в напрегната тишина. Ирена местеше формуляри от едната страна на бюрото си на другата, без да прочете нито един тях. Около пет часа цялата тази потайственост приключи.

Ирена погледна часовника си. Ако искаше да даде на Ала лекарствата, трябваше да тръгне скоро, но се страхуваше да го направи. Папките ѝ все още бяха в кабинета на началника ѝ. Дали германците бяха открили нещо? Но тогава със сигурност щяха да дойдат при нея. А какво щеше да стане, ако началникът ѝ откриеше, че заобикалят правилата? Вероятно щяха да я уволнят. В главата си пресмяташе колко дълго би могла да задържи жилището, ако вече не получава заплата. Два месеца? Три? След това щяха да я изритат на улицата. И не само нея, но и майка ѝ, която имаше сърдечно заболяване.

Опита се да се успокои. Повечето ѝ колежки вече бяха прибрали папките си от Ян Добрачински, но тя седеше като вкаменена на мястото пред бюрото си. Часовникът на стената показваше пет и половина. Или щеше да получи папките веднага,... или щеше да се срещне с Ала, без да знае какво е станало. Тя се изправи решително и почука на вратата на шефа си. Чу се сърдито: „Влез!“. Когато Ирена влезе в стаята, той едва вдигна поглед. С кимване посочи купчината папки. Ирена ги събра и тръгна към вратата.

– Госпожо Зендлер?

Ирена застина.

– Както изглежда, са идвали много семейства, особено такива с тежки случаи на тиф и други инфекциозни болести.

– Да, положението наистина е сериозно – Ирена се учуди на твърдия си глас.

Последва кратко мълчание. Тя задържа погледа на началника си.

– Странното е, че германците не са включили нито едно от тези семейства в списъка си с регистрирани жители – продължи Добрачински.

Ирена усети как нещо в нея се сковава. „Хайде, можеш да го направиш“, помисли си тя, като се усмихна извинително.

– Да, знам. Всички те са бегълци от околността, които все още не са регистрирани. Понякога нуждата е толкова голяма, че трябва да помогнем, преди да са извършени всички формалности.

Добрачински я погледна изпитателно.

„Не е глупав“, помисли си Ирена. Разбрал е. А той е с дясно убеждение и ожесточен католик, който никога не е криел факта, че не харесва евреите. Тя вече се виждаше как седи на кухненската маса и признава на майка си за уволнението.

– Е, точно това казах и на онези ботушковци – допълни накрая Добрачински. – Не бяха доволни, но с хаоса от последните няколко месеца нямаше как да възразят. Правим каквото можем.

Ирена се опита да запази лицето си резервирано.

– Вие го казахте.

– Тогава хубава вечер!

Добрачински се върна отново към делата си.

АНАЛИЗ НА ПРЕВОДА

УВОД

1. За авторката

Леа Кампе, родена през 1971 г. в Манхайм, е авторка на няколко романа. Известна е още като Ирис Клере Мюлер. Изучава германистика, философия и политически науки в университета в Хайделберг, след което заминава за САЩ. Там се посвещава на докторантурата си в областта на средновековните изследвания, а в момента живее близо до Неапол, Италия, където преподава в интернационално училище.

От няколко години насам отдава живота си на писането на романи: за Втората световна война, исторически, любовни или всичко заедно в една творба. Точно такъв е и изборът ми за превод: „Der Engel der Warschau“ („Ангелът на Варшава“) – роман, който разгръща най-тъмните кътчета на човешката история, но и който разказва за любовта по време на война.

Информацията за Леа Кампе в интернет пространството е оскъдна и неизчерпателна. За сметка на това писателката дава обширен поглед върху живота на жени, оставили отпечатък във времето, като избърсва праха от страниците на историята. За такава жена реших да превеждам и аз.

2. Как се спрях на „Der Engel von Warschau“?

През последните няколко години издателство „Емас“ се занимава активно с популяризирането на историческите романи на немските издателства „Piper“ и „Ullstein“. Те разказват историята на жени, наложили се в един мъжки свят: от Средновековието до наши дни. Такава книга знаех, че искам да превеждам. Когато попаднах на „Ангелът на Варшава“, веднага разбрах, че това е романът, който трябва да представя: за жена бунтарка, рискувала собствения си живот по време на Втората световна война в името на децата от Варшавското гето и любовта в очите на евреина Адам Целникер.

3. Предизвикателството да превеждаш за Холокоста

Още от самото начало бях наясно, че преводът на такъв вид роман е трудна задача, но не предполагах, че ще е толкова голямо предизвикателство. Причините за това са много: като започнем с превода на полски имена и справки за правилното им предаване на български език, преминаем през множеството възможности за превод или съответно липсата на какъвто и да е вариант за превод на определени военни звания на войниците и офицерите от Вермахта, и завършим с емоционалното предизвикателство да „съпреживееш“ Холокоста.

За превода използвах множество източници, направих много справки и допитвания до хора, чиито познания в сферата на Втората световна война са изключително задълбочени, а също и разговарях с колега, която владее иврит. Като информационен източник използвах богато количество литература, като част от книгите са долу изброените:

- исторически романи
 - „Библиотекарката на изгорените книги“ от Бриана Лабускес
 - „Майсторът на играчки от Краков“ от Рейчъл Ромеро

- историческа литература
 - „Нацистът и психиатърът“ от Джак Ел-Хай
 - „Дрезден 1945 г. – Огънят и тъмнината“ от Синклер Маккей
 - „Адолф Хитлер. Фюрерът на Третия Райх“ от Хайме Морено Делгадо
 - „Историята на СС. Омразните хитлерови легиони на смъртта“ от Найджъл Которн

- дневници на хора, написани по време на Холокоста
 - „Последна спирка Аушвиц“ от Един де Винд (оцелява по време на Втората световна война)
 - „Задната къща“ на Ане Франк

- книги, написани от приближени до най-жестокия човек за времето си: Адолф Хитлер
 - „12 години с Хитлер. Спомени на шефа на пресбюрото на Националсоциалистическата партия“ от Ото Дитрих

По време на тези справки и търсенето на достоверна информация, установих нещо много важно: по-голямата част от литературата от или за Втората световна война са преводи от английски, малко от испански, а някои от нидерландски език. Съществува дори и литература, която е преведена от немски на английски, а след това: от английски на български език. Нямах как да не се запитам защо това е така. Със сигурност знам обаче, че причината не е липсата на добри преводачи германисти в българското книгоиздаване.

4. Ирена Зендлер, или какво е да се опълчиш на нацизма?

„Продължавам да имам угризения на съвестта, че направих толкова малко. Можех да направя повече. Това съжаление ще ме преследва до смъртта ми.“ – Ирена Зендлер

Когато говорим за Холокоста, няма как да не изтупаме праха от страниците на историята и да не си спомним за Ирена Зендлер, една от най-вдъхновяващите личности в модерната история.

Ирена Зендлер (1910 – 2008) е полякиня, за която твърде малко хора знаят. Името ѝ беше непознато и за мен, както се оказа и за повечето хора, с които разговарях. Тя е жена бунтарка, която дава надежда в най-мрачните времена на човешката история, а именно Втората световна война. Спасява 2500 еврейски деца от сигурна смърт, като ги извежда нелегално от Варшавското гето – най-голямото по време на управлението на Хитлер. Само за две години (1940 – 1942) в гетото са останали 7% от всички евреи във Варшава в следствие на глад, болести и депортации към концентрационните лагери.

Често наричат Ирена Зендлер „женския Оскар Шиндлер“ – прякор, който намирам за неправилен. За сравнение: той спасява 1200 евреи, докато тя успява да помогне на 2500. Още от дете тя започва да реагира на всяка проявява, която е свързана с дискриминация към приятелите ѝ евреи. Ирена Зендлер наследява чувството за жертвоготовност от баща си: Станислав Кшижановски – лекар, който помага на бедни евреи, на които други лекари отказват лечение. В следствие на това се разболява от тиф и умира, когато Ирена е едва на няколко години.

Тогавашият ректор на Варшавския университет въвежда в аудиториите места, които да разделят студентите на евреи и неевреи. Ирена притежава силно чувство за справедливост и като студентка се противопоставя на тази неправда. След като зачерква печата в студентската си книжка, който ѝ позволява да седи от нееврейската страна, е отстранена от университета за няколко години. В следствие на това започва работа към Службата за социално подпомагане във Варшава. Въпреки че правата на евреите са ограничени, тя заедно със свои привърженици, предимно жени, продължава да се бори за правата на онеправданите.

През 1939 г. еврейските работници са уволнени, забранява се да получават каквото и да е финансова помощ от държавата. Ирена Зендлер не е съгласна с новите мерки и заедно с група приятели започва да помага. Групата постепенно се разраства, но тяхната дейност е затруднена, когато през 1940 г. се изгражда Варшавското гето в т.нар. еврейски квартал. Тя използва своето предимство на медицинска сестра и социална работничка и успява да получи пропуск за достъп до гетото. Пред германските войници казва, че проверява санитарните условия на живот и разпространението на тиф, холера и други болести, както и дали има опасност те да прерастат в епидемия. По време на престоя си в гетото, носи звездата на Давид, за да може да покаже солидарността си към еврейския народ.

Зендлер създава кампания за спасяване на еврейските деца. Тя е напълно наясно, че всяко действие може да струва живота ѝ. Прибира децата в кувари и кутии, за да може да ги изведе безопасно от гетото. По време на процеса по извеждането неин съучастник е Ян Добрачински, началникът ѝ в отдела, в който тя работи. След като извежда децата, сменя имената им и ги отвежда в манастири, сиропиталища и нееврейски семейства, които да ги отглеждат. В някои от домовете, в които тя ги изпраща, на месец пристигат по около 10 деца, всяко едно от тях получило нова надежда за живот благодарение на Ирена.

На всяко едно от децата тя създава нова самоличност, като запазва старата. Записва имената им на листчета от цигари и ги скрива в буркан в градината на къщата на своя близка приятелка. Надеждата ѝ е един ден след войната да върне децата на родителите им. За повечето от тези деца това така и не се случва, тъй като 90% от родителите и близките им умират или във Варшавското гето вследствие на болести като холера и тиф, или след депортация до някой от концентрационните лагери. А това са само част от всичките 6

милиона евреи, загинали по време на Втората световна война. Нейните малки стъпки се превръщат в мащабна спасителна операция, която бележи и собствения ѝ живот.

По време на Втората световна война Полша е единствената държава, в която нацистите наказват със смърт помагачите на евреите. На 20 октомври 1943 г. Ирена Зендлер е арестувана от Гестапо. Тогава тя предава буркана с имената на децата на приятелката си, Янина Грабовска. Приятелката ѝ защитава го защитава с цената на живота си, без да знае дали приятелката ѝ ще се завърне. Измъчвана в затвора, Ирена отказва да предаде имената на децата, които е спасила. Тя е осъдена на екзекуция на 20 януари 1944 г. Мария Палестер, полякиня, приела юдаизма, ръководи спасяването на Ирена, като Съветът за помощ за евреите „Жегота“ успява да я спаси чрез подкуп. „Жегота“ плаща на Гестапо за освобождаването на Ирена сума, равностойна днес на 100 000 долара. След като е освободена, получава нови документи и носи името Клара Домбровска.

След войната се свързва с децата, които успява да спаси. Списъкът със спасените деца е запазен към днешна дата на 75%. Много от тях след войната заминават със семействата си за Израел. „Майката на децата от Холокоста“, както често я наричат, бива удостоена от Яд Вашем, Световния център за възпоменание на Холокоста, с почетното звание „Праведник на света“, което Израел дава на хора с нееврейски произход, рискували живота си за спасяването на евреите по време на Втората световна война, и става почетен гражданин на Израел. През 2007 и 2008 г. е номинирана с Нобелова награда за мир.

ИЗЛОЖЕНИЕ

По време на превода на „Ангелът на Варшава“ преводачът трябва да обърне внимание на няколко много важни фактора, които определят времето, за което се отнася книгата. Тъй като говорим за Втората световна война, се очаква, че терминологията, свързана с този етап от световната история, ще е много, както и че страниците на романа ще са изпълнени с имената на личности, градове, улици, площади и други, които трябва да бъдат много добре проучени. Терминологията, която се срещнах, беше свързана с германската, полската и еврейската история, култура и традиция.

В много изречения се наложи да запазя смисъла, като променя словореда, за да се постигне благозвучие на български език. В други случаи в процеса на превода на романа трябваше да внимавам за точната терминология, тъй като става дума за лексика, която в днешно време се среща в езика, но се употребяват други синонимни думи на термините, които бихме искали да изразим. Опитвах се да превеждам максимално близо до оригиналния текст, като избягвах буквализми и неточности.

1. Реалии

В сферата на преводазнанието реалиите са предмети и термини от географската и битовата действителност, които може да бъдат срещнати на точно определено място или време и никъде другаде. Те носят характеристиките и белезите на конкретен момент, исторически контекст, географска разположеност. Затова и няма нужда да търсим аналог в други езици или националности по начина, по който го правим в стандартните случаи на превод. При реалиите имаме различна стратегия. Сред тях специално място заемат кулинарните специалитети на отделните държави и етнографските явления.

Реалиите са важна част от текста, когато говорим за Втората световна война и нацизма. Голяма част от термините са навлезли при превода от немски на български език, за други – няма взето решение кой е най-правилният вариант, а за трети изобщо няма предложение. Ето защо за преводача от немски език представлява голямо предизвикателство да се спре на

най-правилния термин. Много често у него може да се породят съмнения за това дали навлезият термин на български език, е най-правилният избор, с който трябва да се съобразим, или може да дадем по-добра алтернатива. Такова затруднение срещнах и аз у редица реалии, тъй като в повечето случаи на разположение имаше няколко възприети превода на конкретните реалии. За значението на голяма част от тях се наложи уточняваща бележка под линия, която ще коментирам по-нататък.

„Реалиите напротив се срещат предимно в художествената, жанровата литература, където до известна степен те са елемент от местния и историческия колорит: те се срещат също и в някои описателни науки – история, етнография, география, но не като градивен материал, а повече като предмет на описанието или дори като истински термини. Термините и реалиите се отнасят към различни лексически пластове, от които е обусловена и употребата им“, както казват Сидер Флорин и Сергей Влахов в „Непреводимото в превода“. Те разграничават три големи групи реалии: географски и етнографски, битови, обществени и исторически реалии. Аз ще се спра на някои от тях.

1.1. Битови реалии

- Храни и напитки

Сред реалиите специално място заемат кулинарните специалитети и видовете напитки на отделните държави. При битовите реалии ще се спра по-конкретно на храните и напитките от Полша и Германия.

- Бабка е вид сладкиш, подобен на нашия козунак, възникнал в еврейските общности в Полша и Украйна.
- Шнапсът е алкохолна напитка, разпространена в немскоезичните държави. Шнапсът може да включва ликьор или бренди, но при превод не бива да се замества с някоя от изброените думи, тъй като се губи смисълът. В някои преводни книги се среща включително и българския еквивалент, а именно ракия, но това е грешна стратегия, тъй като се губи регионалната натовареност на термина. Думата произлиза от глагола „schnappen“, което означава „хващам“ или „грабвам“, т.е. шнапсът е нещо, което се консумира бързо.

- Облекло и накити

Ермолките и пейотите са важни характеристики от еврейската култура, традиция и религия. След много задълбочено търсене на информация от достоверни източници и консултация с човек, който владее иврит, стигнах до превода на двата термина.

- Ермолката, или още наричана кипа, е традиционна малка шапка, носена от религиозните евреи.
- Пейотите са кичури коса от двете страни на главата, носени от религиозните евреи.

- Вестници и кино

- „Щюрмер“ (нем. „Der Stürmer“) е седмичен антисемитски вестник, излиза от 1923 до 1945 г.
- „Вохеншау“ (нем. „Wochenschau“) е седмичен кинопреглед с нацистка пропагандна цел.

- Военни реалии

- Вермахт са отбранителните сили на Германия от 1935 до 1945 г.

1.2. Обществени и исторически реалии

- Лица, длъжности, титли

Когато става дума за превод на нацистка терминология, пряко свързана с Третия райх, забелязах много голям пропуск в превода на български език.

От една страна, книгите, свързани с Втората световна война, които се превеждат на български език, са предимно от английски и нидерландски език. Това означава, че при такава специализирана терминология, се появяват различни варианти за превод на един и същи термин. Тази нехомогенност в някои случаи затруднява българския читател. От друга страна, до голяма степен тези термини не са напълно ясни са средностатистическия читател. В много от случаите, за да може човек да разбере за какво става въпрос трябва да владее немски, да е изучавал германистика или да е много навътре в тази тема.

Реалиите са важна част от текста, когато говорим за Втората световна война и нацизма. Голяма част от термините са навлезли при превода от немски на български език, за други – няма взето решение кой е най-правилният превод, а за трети изобщо няма предложение. Ето защо за преводачът от немски език представлява голямо предизвикателство да се спре на най-правилния термин. Много често у него може да се породят съмнения за това дали навлезлият термин на български език, е най-правилният избор, с който трябва да се съобразим, или може да дадем по-добра алтернатива. Такова затруднение срещнах и аз у редица реалии. За значението на голяма част от тях се наложи уточняваща бележка под линия, която ще коментирам по-нататък. Но въвеждането на такива бележки правят текста още по-тежък и труден за четене.

Моето решение в случая беше да се уповавам на термините, които преводачите преди мен са решили да въведат, но далече не смятам ,че те са най-доброто решение в превода. Или казано иначе: дълбочината на превода се губи, но заложената по този начин терминология на този етап не позволява друга преводна вариация. Това не е изчерпателен начин на превод, но подход, който се е наложил и е редно да бъде спазван. Поне засега.

Ето и примерите, на които се натъкнах в романа:

- Оберщурмбанфюрер е военно звание на СС в Нацистка Германия, еквивалент на подполковник. Терминът е въведен, за да се различава от военната структура на Вермахта.
- Щандартенфюрер е военно звание по време, давано на войниците от СА и СС по време на Третия райх
- Обергрупенфюрер е най-високото военно звание в СС
- SA-Mann е СА войник, щурмовак. Това са войници, наричани още „кафявите ризи“, част от Sturmabteilung (т.нар. щурмови отряди).
- Институти, организации, органи на държавно управление
- Гестапо е тайна държавна полиция по време на нацизма в Германия.
- Еврейски съвет (или Юденрат) е създаден по инициатива на германците във всяко еврейско гето, като целта е ръководителите да съдействат за депортацията на евреите.

- Административно-териториални единици и населени места
 - Генералгубернаторство окупираната от Германия територия, която съществува по врем на Втората световна война (1939-1945 г.). След края на войната част от окупираната зона остава за Полша, а другата част отива към Съветския съюз.

- Обръщения
 - „Хайл Хитлер!“ (в превод „Да живее Хитлер!“) е най-разпространеният поздрав по време на Третия райх.

2. Имена на градове, паркове, булеварди, улици

Когато трябваше да предам имената на градове, паркове, булеварди и улици, първата ми задача се състоеше в това да проверя дали има информация за конкретното място на български език. За повечето от тях имаше достатъчно налична информация, която успях да използвам, а преди това и достатъчно добре да проверя.

За справки на изписването на определени имена използвах „Изговор и транскрипция на чужди имена в българския език“, чийто съставители са Любомир Андрейчин и Михаил Въгленов от 1974 г. За целта ми бяха нужни статията за полски имена на Любомир Андрейчин и тази за немски имена на Кирил Костов.

- Глайвиц (Gleiwitz) е град в днешна Полша.

На пръв поглед преводачът не би трябвало да има затруднения при предаването на името на този град: има достатъчно информация в интернет, а и градът е достатъчно известен, за да може лесно да се намери правилното изписване. Но при различните преводи срещнах различни варианти: както Глайвиц (на немски Gleiwitz), така и Гливице (на полски Gliwice). Проблемът се състоеше в това, че в различни исторически периоди градът е принадлежал и към двете държави. След Първата световна война градът става част от Германия, което покъсно германците използват в своя полза, с което да сложат начало на Втората световна война: т. нар. Глайвицки инцидент (или Глайвицка провокация), при който 7 германски войници, начело с Алфред Хелмут Науйоукс, преоблечени като полски бунтовници, инсценират нападение над собствената си радиостанция в Глайвиц, Горна Силезия. Там те

правят обръщение на полски език, в което се казва, че е дошло времето, в което Полша ще влезе във война с Германия. Атаката на радиостанцията се случва на 31 август 1939 г. На 1 септември 1939 г. Адолф Хитлер заявява на германците, че поляците са нападнали територия, част от Германия. Това дава повод на Германия да нападне Полша: лъжа чрез пропаганда като претекст.

Моето първоначално решение беше да напиша града като Гливице, тъй като към днешна дата е в пределите на Полша. Но след обстоен анализ на литература, обвързана с града, попаднах на книга, в която преводачите бяха написали град Глайвиц. Книгата се нарича „Адолф Хитлер. Фюрерът на Третия райх“ и е част от поредицата „Важни личности от Втората световна война“, а преводачите са Нина Стаменова и Силвия Димитрова. Друг фактор, който беше в полза на варианта, на който съм се спряла, беше така известна провокация, за която вече споменах: т.нар. Глайвицки инцидент, което наклони везните в полза на Глайвиц, а не Гливице.

- Град Лодз (Łódź)

Лодз е достатъчно известен град, за който веднага намерих информация. В интернет срещнах два варианта на името (Лодз и Лудж), но се спрях на този, за който имаше повече информация и на този, който беше описан в статията на Любомир Андрейчин за полските имена (стр.57). Той твърди също, че при някои полски имена меките съгласни като *dź* „се предават чрез съскави“ (стр.55).

- Отвоцк (Otwock)

Отвоцк е град в Полша, разположен на река Швидер, намира се в близост до Варшава. За него имаше достатъчно преводни материали, които да ми послужат в този случай.

- Саксонската градина (Ogród Saski)

Саксонската градина е парк във Варшава. При него случаят беше същият: имаше достатъчно информация, затова няха съмнение как да го предам на български език.

Оттук следват имена на няколко улици и един площад, за които нямаш информация в интернет, затова се наложи да използвам както Наредба № 6 за транскрипция и правопис на

чужди географски имена, така и статиите на Любомир Андрейчин и Кирил Костов. Изписването на улиците беше едно от най-големите ми предизвикателства по време на целия превод.

Когато говорим за предаване на улици от немски на български език, има едно много важно правило и то е, че на края на всяка улица се изписва „щрасе“ (нем. StraÙe – улица). Същото правило важи и за „плац“ (нем. Platz – площад). Например „Дарвинщрасе“ или „Берлинерплац“. Но тъй като тук говорим за улици и площади, които се намират в Полша, а не в немскоезична страна, взех решение да не спазя това правило при превода от немски език.

- Площад „Дашински“ (Daszyñskiego-Platz)

При търсене на информация за този площад открих две много важни неща: първо, това е площад, който съществува и към днешна дата със същото име. Второ, площадът носи името на реална личност: Игнаси Дашински, министър-председател на Полша през 1918 г. Тази информация ми помогна за по-лесното предаване на името на български език.

- Улица „Злата“ (ZłotastraÙe)

При тази улица не срещнах никакви затруднения. Единственото ми предизвикателство се състоеше в това как да предам буквата *л*. Но тогава открих отново в статията на Андрейчин, че „буква *л* от латинската азбука се използва за обозначаване на меката разновидност на съгласната *л*, а твърдата разновидност се означава чрез една наклонена пресечна чертица през буквата – *ł*...“ (стр.51).

- Улица „Людвик“ (LudwikstraÙe)

За името на тази улица ми помогнаха имената на различни личности от полски произход, за които имаше и информация на български език. Така стигнах до извода, че улица трябва да бъде „Людвик“, а не „Лудвиг“. Едно от тези имена беше на полския лекар Людвик Заменхоф, създателят на езика есперанто.

- Улица „Балуцки“ (BałuckiegostraÙe)

Тук нямах затруднения при превода, тъй като открих информация за полски автор, носещ името Михал Балуцки, на когото е кръстена съответната улица.

- Улица „Шуха“ (Szuchastraße)

Андрейчин казва също, че буквеното съчетание *sz* се предава на български език чрез *ш* (стр.51), а съчетанието *ch* – чрез *х* (стр.52). Уповавайки се на тези правила, предадох името на улицата като „Шуха“.

- Улица „Вареки“ (Wareckistraße)

При улица „Вареки“ не срещнах затруднения, тъй като възприех правилата за изписване на от немски език: „*w* се предава на български чрез *в*“ (стр.223), а буквеното съчетание *ck* „ в някои имена се произнася като *к*“ (стр.220) според Кирил Костов.

- Улица „Сена“ (Sienna-Straße)

Любомир Андрейчин казва в статията си за полските имена, че „съчетанието *ie* след съгласна трябва да се предава на български чрез *е*“ (стр.54), затова и вместо Сиена или Сина (както би било на немски език), написах улицата Сена.

3. Лични имена

Важна част от превода на исторически роман са имената на персонажите, улиците, булевардите, градините и т.н. Тъй като тук говорим за реални личности и съществуващи места, отговорността беше по-голяма и беше от изключително голяма важност да открия начина им на изписване на български език. За някои от тях нямаше информация на български език, затова отново се наложи да използвам учебника „Изговор и транскрипция на чужди имена в българския език“.

- Ирена Зендлер (Irena Sendler)

От всички имена най-важното беше на главната героиня. Срещнах името ѝ изписано по няколко възможни начина. Ирена Сендлер, Ирена Сендлерова, но никъде като Ирена Зендлер. На именно този вариант се спрях аз. В действителност на някои полски, немско-англоезични източници фигурира вариантът Ирена Сендлерова и той наистина е правилен, ако обърнем внимание на славянските корени. Но в по-голямата от източниците името беше изписано като Irena Sendler, включително и в книгата. Щом в романа писателката е дала този

вариант, не мисля, че е преводачът има каквото и да е право да променя от Ирена Зендлер на Ирена Сендлерова.

От друга страна, тук идва въпросът защо написах Зендлер вместо както бяха направили повечето български сайтове, разказващи историята ѝ. Отговорът на този въпрос е много лесен. Фамилията на Ирена е с немско звучене, въпреки че героинята е полякиня. Поради тази причина приложих правилата в „Изговор и транскрипция на чужди имена в българския език“, по-конкретно раздела за немски език от Кирил Костов, където той дава пример с името Hans Werner, което се изписва на български език като Ханс Вернер (стр.226). Тоест това означава, че фамилни имена, които завършват на *-er*, се предават на български език с окончание *-ер*.

Вторият въпрос, който можем да си зададем при изписването на името на Ирена Зендлер, е дали фамилията да започва със *z* или *s*. Статията на Кирил Костов казва: „*S* има два изговора в книжовния език. В началото на дума пред гласна и в средисловието между гласни, то звучи като българското *з*...“ (стр. 222), което дава ясен отговор на въпроса: името трябва да бъде Ирена Зендлер.

- Мария Палестер (Maria Palester) и Емилия Платер (Emilia Plater)

Случаят с Мария Палестер и Емилия Платер са аналогични като при Ирина Зендлер, когато говорим за окончанието *-er*.

- Господин Новак/семейство Новакови (Herr Nowak/die Nowaks) и госпожа Ковак (Frau Kowak)

Едно от най-големите ми затруднения се състоеше в това как да предам имената на двама от персонажите в романа: господин Новак/госпожа Ковак или господин Новаков/госпожа Ковакова, съответно и семейство Новак или семейство Новакови.

За справки използвах романа на Томас Ман „Буденброкови. Упадък на едно семейство“, чийто преводач, а именно Димитър Стоевски, е намерил много добро решение на същия този проблем. В много от случаите, в които правех справки, не се доверих на голяма част от преводачите, тъй като открих несъответствия, които противоречат на правилата в немски език, но случаят с „Буденброкови“ не беше такъв. Едни от най-добрите преводи от немски

на български език са именно на Димитър Стоевски, поради което се доверих на неговия усет. В романа той предава „Buddenbrooks” като „Буденброкови“, а „Herr Buddenbrook” като „господин Буденброк“. Това беше и подходът, който реших и аз да използвам, в случая: семейство Новакови/Ковакови и госпожа Ковак.

- Ирка Шулц (Irka Schultz)

Кирил Костов пише, че буквеното съчетание *sch* се предава като *ш*, а също, че „*z* има звукова стойност на *ц*... Буквеното съчетание *tz* е само разновидност на знака *z*... Тази група не трябва да се предава със съчетанието *ти*, както често се допуска в практиката. Тук има изключения, които показват, че *tz* може да се яви и след съгласна.“ (стр. 222 и стр. 223)

- Ева Рехтман (Ewa Rechtman)

Ch може да се произнася по два начина спрямо предходната гласна. Можем да кажем, че „след *a*, *o*, *u* то звучи гърлено и се различава от палаталното (мекото) *ch*, което се явява след меките гласни. Но и в двата случая се предава на български с *х*“, което ясно показва, че в случая името на героинята трябва да се предаде като Ева Рехтман.

- Яга Пьотровска (Jaga Piotrowska)

Съчетанието *ja* се предава на български език според Любомир Андрейчин като *я* и дава пример с името Ян (Jan).

Когато говорим за гласната *i*, а тя се намира пред друга гласна, като обозначава мекост на определена съгласна, можем да определим няколко отделни случаи, като един от тях е този на съчетанието *io*, при който след съгласна се транскрибира като *ьо*. Примерът, който Андрейчин дава в случая, е Пьотър (Piotr) – равносилно на примера от романа, който въведох. (стр. 53, 54)

Когато говорим за окончанието *-wska* или *-wskі* в определени полски фамилии, предаваме като *-вска* или *-вски*, като в случая имаме Пьотровска. (стр.55)

- Янка Грабовска (Janka Grabowska)

При примера с Янка Грабовска са валидни същите правила за транскрибиране от полски на български език, както при описаните по-горе при Яга Пьотровска.

- Ала Голаб-Грюнберг (Ala Gołąb-Grynberg)

След като приложих цитираното по-горе правило за буквата *l*, с останалата част от името се срещнах затруднения, защото фамилията Grynberg е с немски произход, а то може много лесно да се транскрибира. Според статията на Кирил Костов в статията му на стр.218 за немските имена *у* се предава посредством *ю*.

- Ян Добрачински (Jan Dobraczyński)

В интернет намерих много подробна информация за Ян Добрачински, което ми даде много добра насока как да предам името.

- Метек (пол. Mietek)

Любомир Андрейчин казва, че „съчетанието *ie* след съгласна трябва да се предава на български чрез *е*“ (стр.54), което беше и моят аргумент да напиша полското име Mietek като Метек, а не Миетек или Митек както би било правилно на немски език. Друга причина за избора ми на предаване на името по този начин беше, че Метек е съкращение на Мечеслав.

- Адам Целникер (Adam Celnikier)

Случаят с фамилията Целникер е същият като при Метек: „съчетанието *ie* след съгласна трябва да се предава на български чрез *е*“ (стр.54). Транскрипцията на *с* в практиката е доста разпространена според Андрейчин, но той още казва, че няма единно мнение по въпроса относно предаването на *с*. Тъй като намерих най-много примери с транскрипцията му като *ц*, се спрях именно на този вариант.

- Kazimiera – Кажимера

Тук (също като при Метек) важи същото правило. Въпрос, на който ми беше трудно да отговоря в началото, беше дали правилното изписване на името е Кажимера или Казимера, но тогава открих отново в статията на Андрейчин, че полските съгласните се предават в много от случаите чрез българските шушкави съгласни, а примерът беше Кажя (Kazja). Така се спрях на варианта Кажимера.

- Staś – Сташ

В продължение на написаното горе Андрейчин коментира някои недостатъци, като твърди, че чрез замяна на *ś* с *ш* на български език „се пренебрегва във всички случаи характерната мекост на полските звукове“ и се получава „затъмняване на смисловите елементи в строежа на думата“. (стр. 56)

- Юлиуш Ромел (Juliusz Rómmel)

На стр.53 в статията на Андрейчин са дадени примери с буквеното съчетание *sz*, което се чете като *ш* (Шимановски Szymanowski). Поради тази причина и написан Юлиуш Ромел по дадения начин.

- Адам Черняков (Adam Czerniaków)

Адам Черняков беше едно от имената, за които имаше достатъчно информация в интернет на български или руски език, която да използвам, за да нямам съмнение в изписването му. Буквеното съчетание *ia* на полски се предава на български език като *я* (стр.54), а фамилията, завършваща на *-ow*, като *-ов*. Буквеното съчетание *cz* се предава на български език като *ч*. (стр.51)

4. Бележка под линия

Още първата страница на романа е изключително наситена с бележки под линия. Това се налага, защото от самото начало книгата започва с имената на важни фигури, за които трябва да се даде малко повече информация. Тъй като в случая говорим за реални личности от историята, е от голямо значение информацията за тях да бъде достоверна. Можем да разделим бележките под линия на няколко вида:

- На реални личности
 - Д-р Ханс Франк – райхсминистър на правосъдието в Третия райх и генерал-губернатор на окупирана Полша през Втората световна война. По време на Нюрнбергските процеси е осъден на смърт и е екзекутиран.
 - Лудвиг Фишер – нацистки политик. След Втората световна война е екзекутиран за военни престъпления.

- Алфред Хелмут Науйокс – офицер от СС, който води нападението в Глайвиц. Това дава началото на Втората световна война.
 - Йозеф Пилсудски – полски военен и политик
 - Емилия Платер – полска революционерка.
 - Ян Добрачински – по време на Втората световна война помага на активистите на „Жегота“, Съвета за помощ на евреите.
 - Игнаси Дашински – министър-председател на Полша през 1918 г.
 - Юлиуш Ромел – полски военначалник и генерал от полските военни сили.
 - Михал Балуцки – полски автор
 - Адам Черняков – ръководи Еврейския съвет във Варшавското гето. Когато нацистите искат от него да депортира хиляди евреи към концентрационните лагери, той решава да се самоубие.
 - Карл Александър Валдемар Шьон – създава Варшавското гето, най-голямото построявано от нацистите.
 - Райнхард Тристан Ойген Хайдрих – временен началник на Гестапо и е обергрупенфюрер на СС.
 - Мария Палестер – социална работничка. Организира спасяването на Ирена Зендлер от ръцете на Гестапо.
- Реалии, свързани с военни звания
 - СА войник (разг. шурмовак) – войници, наричани още „кафявите ризи“, част от Sturmabteilung (т.нар. шурмови отряди).
 - Оберштурмбанфюрер – военно звание на СС в Нацистка Германия, еквивалент на подполковник. Терминът е въведен, за да се различава от военната структура на Вермахта
 - Щандартенфюрер – военно звание по време, давано на войниците от СА и СС по време на Третия райх.
 - Обергрупенфюрер – най-високото военно звание в СС.

- Вестници и кино
 - „Щюрмер“ (нем. „Der Stürmer“) – седмичен антисемитски вестник, излиза от 1923 до 1945 г.
 - „Вохеншау“ (нем. „Wochenschau“) – седмичен кинопреглед с нацистка пропагандна цел.

- Реалии, свързани с нацизма в Германия
 - Вермахт – отбранителните сили на Германия от 1935 до 1945 г.
 - Хайл Хитлер! – най-разпространеният поздрав по време на Третия райх. Поздравът означава „Да живее Хитлер!“
 - Еврейски съвет (или Юденрат) – създаден по инициатива на германците във всяко еврейско гето, като целта е ръководителите да съдействат за депортацията на евреите.
 - Гестапо – тайна държавна полиция по време на нацизма в Германия.
 - Подчовек – според нацистката идеология на расите всеки човек, който не е ариец (германец), спада към групата подчовеци, т.е. няма чиста раса.

- Реалии, свързани с юдаизма
 - Ермолка (или кипа) – традиционна малка шапка, носена от религиозни евреи.
 - Пейот – кичури коса от двете страни на главата, носени от религиозни евреи.

- Места: градове и паркове
 - Глайвиц – град в днешна Полша. Градът е известен с т.нар. Глайвицки инцидент, който дава повод за избухването на Втората световна война.
 - Саксонската градина (пол. Ogród Saski) е парк във Варшава.

- Битови реалии: храна
 - Бабка – вид сладкиш, подобен на нашия козунак, възникнал в еврейските общности в Полша и Украйна.

5. Други предизвикателства при превода

○ Luftwaffe

В много преводи не срещнах превод, а просто транслитериране на думата Луфтвафе или Луфтвафе на Третия райх. В роман „Ангелът на Варшава“ терминът се появява няколко пъти, но реших, че най-правилният подход в случая е просто да преведем думата, защото тя има свое българско значение: германски военновъздушни сили.

○ Büro

На няколко места в текста срещнах думата Büro, което означа офис, но нямаше как да я превода по този начин, тъй като трябваше да се съобрази с времето, в което се случва действието. В този случай използвах няколко варианта (в зависимост от контекста): канцелария, служба, кабинет.

○ Chef

Друг термин беше думата Chef. Тук също нямаше как да използвам думата шеф, а вместо това реших да употребя началник или ръководител.

○ Германец или немец

В много романи и книги се среща думата „немец“. Тя е част не само от преводите от английски, нидерландски или някой друг език, а и от немски. Правилно е обаче да се казва германец, но да мислим за немски език. Думата „немец“ има определен вариант за произхода си и той е, че в славянските езици „немец“ е синоним на „чужденец“, т.е. човек, на когото не се разбира какво говори (ням човек). Вторият вариант за произхода на думата идва от името на германското племе „немети“. Какъвто и да е произходът на думата обаче, правилният превод е германец, а не немец. Такъв превод използвах и аз.

○ Еврейски съвет или Юденрат

Дълго време се чудех дали да оставя Judenrat (т.нар. Еврейски съвет) като Юденрат или да го превода. В голяма част на книгите, на които се натъквам в днешно време, превод много често липсва, макар че има български еквивалент. Но тъй като преводите в голяма част от случаите са от английски или нидерландски език, е нормално да има такъв пропуск и на български все още да няма напълно приет вариант на този термин. Аз лично се спрях на

„Еврейски съвет“, защото в себе си думата олицетворява пълнотата на немското значение, а и защо да не преведем, когато всъщност можем да преведем?

ЗАКЛЮЧЕНИЕ И ИЗВОДИ

Когато превеждаме художествена литература, преводачът трябва бъде изключително добре запознат както със спецификите на изходния език, така и на целевия. Когато говорим за превод на исторически роман, трябва да сме наясно, че това изисква изключително добра подготовка не само по езика, но и задълбочени знания в сферата на историческия и културния контекст на творбата. За да можем да стигнем до прецизен превод, преводачът трябва да е наясно, че от него се изисква да направи изключително задълбочено проучване от достоверни източници.

За превода на този роман мога да кажа само едно: това е книга, която за мен като преводач беше огромно предизвикателство. Въпреки трудностите ми достави удоволствие да превеждам всеки един ред от измежду страниците. Това е роман, който заслужава да бъде преведен на български език и трябва да види бял свят. Смятам, че в българското книгоиздаване е редно да имаме повече преводна литература от немски език, повече за Втората световна война и повече за жените бунтарки, които променят света, защото ако не са те, светът няма да бъде това, което е. А жени като Ирена Зендлер има много. Просто трябва да ги преоткрием и да преведем тяхната история и на български език.

Библиография и източници

Андрейчин, Любомир; Вългенов, Михаил: Изговор и транскрипция на чужди имена в българския език. София: Наука и изкуство, 1974

Влахов, Сергей; Флорин, Сидер: Непреводимото в превода. София: Наука и изкуство, 1969

Карапеткова, Дария: Ботуша в българската литературна мода. София: Колибри, 2012

Карапеткова, Дария: За превода. София: Колибри, 2016

Мавродиева, Иванка; Тишева, Йовка: От реферата до магистърската теза. София: Бг учебник, 2016

Наредба № 6 от 12.06.1995 г. за транскрипция и правопис на чужди географски имена на български език

Историческа и художествена библиография

Де Винд, Еди: Последна спирка Аушвиц. София: Сиела, 2020

Делгадо, Хайме Морено: Адолф Хитлер. Фюрерът на Третия Райх. София: EMSE Publishing 2024

Дитрих, Ото: 12 години с Хитлер. Спомени на шефа на пресбюрото на Националсоциалистическата партия. София: Прозорец, 2024

Ел-Хай, Джак: Нацистът и психиатърът. София: Сиела, 2024

Которн, Найджъл: Историята на СС. Омразните хитлерови легиони на смъртта. София: прозорец, 2015

Лабускес, Бриана: Библиотекарката на изгорените книги. София: Сиела, 2023 г.

Маккей, Синклер: Дрезден 1945 г. – Огънят и тъмнината. София: Изток – Запад 2021

Ман, Томас: Буденброкови. Упадък на едно семейство. София: Ентусиаст, 2016

Ромеро, Рейчъл: Майсторът на играчки от Краков. София: Сиела, 2017

Франк, Ане: Задната къща. София: Сиела, 2018

Интернет източници

<https://ibl.bas.bg/>

<https://beron.mon.bg/>

<https://rechnik.chitanka.info/>

<https://kaksepishe.com/>

<https://www.duden.de/>

<https://eurodict.com/>

<https://dictionary.cambridge.org/>

<https://m.dict.cc/bgde/>

<https://learn-polish-online.wixsite.com/bulgarian>

<https://www.piper.de/autoren/lea-kampe-6651>

https://en.wikipedia.org/wiki/Irena_Sendler

https://bg.wikipedia.org/wiki/Ирена_Сендлерова

<https://www.edna.bg/svobodno-vreme/irena-sendler-sveticata-ot-varshava-koiato-spasiavazhivota-na-2500-deca-4666785>

https://innatenonviolence.org/readings/2008_06.shtml

<https://www.dw.com/bg/irena-sendler-polakinata-spasila-2500-deca-ot-nacistite/a-62851535>

<https://aboutholocaust.org/bg/facts/koya-e-irena-sendler-i-zashho-prekarva-tajno-decza-ot-evrejski-proizhod-ot-varshavskoto-geto>

<https://www.holocaustmatters.org/irena-sendler/>

<https://www.ushmm.org/information/press/in-memoriam/irena-sendler-1910-2008>

<https://frida.bg/2020/05/17/neveroyatnite-zheni-voini-za-koito-nikoga-ne-ste-chuvali/>

https://bg.wikipedia.org/wiki/Ханс_Франк

https://en.wikipedia.org/wiki/Ludwig_Fischer

https://bg.wikipedia.org/wiki/Оскар_Шиндлер

https://en.wikipedia.org/wiki/Józef_Piłsudski

https://bg.wikipedia.org/wiki/Йозеф_Пилсудски

https://bg.wikipedia.org/wiki/Емилия_Плятер

https://en.wikipedia.org/wiki/Jan_Dobraczyński

https://en.wikipedia.org/wiki/Juliusz_Rómmel

https://ru.wikipedia.org/wiki/Черняков,_Адам

https://bg.wikipedia.org/wiki/Людвик_Заменхоф

https://en.wikipedia.org/wiki/Michał_Bałucki

https://en.wikipedia.org/wiki/Ignacy_Daszyński

https://bg.wikipedia.org/wiki/Алфред_Науйокс

<https://pl.wiktionary.org/wiki/Mieczysław>

<https://sprawiedliwi.org.pl/en/stories-of-rescue/story-maria-palester>

<https://www.uibk.ac.at/zeitgeschichte/zis/library/dienstgrade.html>

<https://bg.wikipedia.org/wiki/Вермахт>

https://bg.wikipedia.org/wiki/Звания,_пагони_и_отличителни_знаци_в_СА

https://bg.wikipedia.org/wiki/Военни_звания_във_Вермахта

https://bg.wikipedia.org/wiki/Военни_звания_във_Вермахта

<https://bg.wikipedia.org/wiki/СС>

<https://de.wikipedia.org/wiki/SS-Sturmmann>

<https://bg.wikipedia.org/wiki/Щюрмер>

<https://bg.wikipedia.org/wiki/Обергрупенфюрер>

<https://bg.wikipedia.org/wiki/Щурмабтайлунг>

<https://de.wikipedia.org/wiki/Schutzstaffel>

<https://de.wikipedia.org/wiki/Sturmabteilung>

<https://www.yadvashem.org/>

https://bg.wikipedia.org/wiki/Варшавско_гето

https://bg.wikipedia.org/wiki/Въстание_във_Варшавското_гето

<https://alef-bg.org/bg/80-години-от-въстанието-във-варшавското/>

<https://www.dw.com/bg/варшавското-гето-предпоследна-спирка-преди-газовите-камери/a-55136576>

<https://www.dw.com/bg/варшавското-гето-предпоследна-спирка-преди-газовите-камери/a-55136576>

<https://www.dw.com/bg/19-stranici-s-imena-kak-se-razda-spiskt-na-sindler/a-70386816>

https://litvestnik.com/wp-content/uploads/2024/12/LV-44_web.pdf

<https://getto.pl/en>

<https://www.zapisyterroru.pl/dlibra>

https://bg.wikipedia.org/wiki/Праведници_на_света

https://bg.wikipedia.org/wiki/Полски_праведници_на_света

https://bg.wikipedia.org/Съвет_за_помощ_на_евреите

https://bg.wikipedia.org/wiki/Списъкът_на_Шиндлер

<https://bg.wikipedia.org/wiki/Отвоцк>

<https://bg.wikipedia.org/wiki/Гливице>

<https://en.wikipedia.org/wiki/Babka>

<https://bg.wikipedia.org/wiki/Шнапс>

<https://dariknews.bg/novini/sviat/zashto-evreite-nosiat-kipa-2365849>

<https://bg.wikipedia.org/wiki/Ермолка>

https://de.wikipedia.org/wiki/Palais_Brühl_%28Augustusstraße%29

https://de.wikipedia.org/wiki/Brühlsches_Palais

https://bg.wikipedia.org/wiki/Глайвицки_инцидент

https://bg.wikipedia.org/Генерално_губернаторство

<https://bg.wikipedia.org/wiki/Генерал-губернатор>

https://en.wikipedia.org/wiki/Die_Deutsche_Wochenschau

https://ru.wikipedia.org/wiki/Немецкое_еженедельное_обозрение

https://bg.wikipedia.org/wiki/Портал:Нацистка_Германия

https://bg.wikipedia.org/wiki/Националсоциалистическа_германска_работническа_партия

<https://bg.wikipedia.org/wiki/Подчовек>

<https://bg.wikipedia.org/wiki/Луфтвафе>

https://bg.wikipedia.org/wiki/Луфтвафе_на_Третия_райх

https://bg.wikipedia.org/wiki/Полша_във_Втората_световна_война

<https://de.wikipedia.org/wiki/KZ-Baracke>

[https://bg.wikipedia.org/wiki/Германска_империя_\(1933_–_1945\)](https://bg.wikipedia.org/wiki/Германска_империя_(1933_–_1945))

<https://www.dw.com/bg/istoriata-na-edna-lza-kak-zapocna-vtorata-svetovna-vojna/a-70104186>

https://bg.wikipedia.org/wiki/Кабинет_на_Адолф_Хитлер

<https://www.dw.com/bg/лъжата-с-която-започна-втората-световна-война/a-50229384>

<https://www.dw.com/bg/zabraveni-sdbi-ot-nacistkite-lageri-za-prinuditelen-trud/a-66781154>

https://bg.wikipedia.org/wiki/Принудителен_труд_в_Нацистка_Германия

<https://bg.wikipedia.org/wiki/Немети>

<https://www.dw.com/bg/забавни-недоразумения-грешки-и-заблуди-за-германия-и-немския-език/a-44158193>